

László Szűts

GARNIZOANA DIN BOR

Traducere din maghiară de **Paul Daszkal**

Tehnoredactare de **Andrei Gancz**

*În memoria tatălui meu, **Bernat Daszkal**,
deportat în lagărul de muncă forțată la Bor
Paul Daszkal*

Prefață

Cartea de față este o mărturie a lui László Szűts, un evreu mobilizat în vara anului 1944 în detașament de muncă în Serbia, și trimis în regiunea orașului Bor, unde naziștii exploatau minereuri neferoase. Autorul relatează mobilizarea bărbaților evrei din Budapesta, transportarea lor în Serbia, instalarea lor în lagăre, suferințele lor de acolo, precum și eliberarea și întoarcerea lor în Ungaria.

Periplul autorului se înscrie în soarta celor circa 6.000 de oameni ca el, studiată de dr. Tamás Csapody, care a publicat rezultatele cercetărilor sale în trei volume¹.

Încă din 1941, bărbații evrei cu obligații militare de pe tot teritoriul Ungariei și din Transilvania de Nord erau mobilizați în detașamente cu regim militar și duși pe frontul rusesc, fără armament și sub pază, ca niște deținuți. Acolo erau obligați să efectueze diferite munci, dar și acțiuni precum deminări fără echipamentul necesar pentru aceasta. Erau supuși la tratamente inumane și expuși mai mult decât militarii la pericolele frontului.

La cererea imperativă a naziștilor, Ungaria a trimis detașamente de muncă și în Serbia, în timp ce familiile membrilor lor erau deportate în lagăre de exterminare. Cei duși în Serbia au fost instalați în mai multe tabere din perimetrul orașului Bor și din munții situați în împrejurimile acestuia. Unii lucrau în mine, iar alții la construirea unei căi ferate care să deservească minele.

Béla Daszkal, originar din Dej, tatăl lui Paul Daszkal, traducătorul acestei cărți, a fost deportat din Cluj și a lucrat într-o mină, iar autorul cărții – la construcția căii ferate. Aici condițiile de viață erau mai favorabile decât în mine, dar nu lipseau înjosirile, umilirile, pedepsele corporale nemiloase și accidentele.

Sub presiunea atacurilor partizanilor iugoslavi comandați de Josip Broz Tito, trupele germane și ungare au abandonat minele de la Bor și au pornit în retragere către Ungaria. Un prim val din cei care lucrau în mine a pornit pe jos, în septembrie 1944. La o escală în localitatea Crvenka, militarii germani au preluat coloana de la cei ungari și au masacrat în jur de 700-1000 dintre ei. Printre cei câțiva supraviețuitori răniți se afla și Béla Daszkal, despre care pomenește László Szűts în cartea sa, în urma relatării altor supraviețuitori.

Szűts a făcut parte din alt grup, care a fost eliberat de partizani în octombrie 1944. Aceștia i-au dus într-un marș epuizant, ca să scape de trupele germane, până înapoi la Bor, care fusese ocupat de trupele sovietice. De aici au fost liberi să pornească spre casă. Szűts a ajuns la Timișoara, unde a rămas până în primăvara lui 1945. Aici el și ortacii lui au primit ajutor de la Joint² prin intermediul Comunității evreilor, precum și de la membrii acesteia. În afară de mărturia lui Szűts, acest lucru reiese și din documentele care au existat în arhiva Comunității din Timișoara.

¹ *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből* (La muncă forțată la Bor. Pagini din istoria detașamentelor de muncă de la Bor), Budapesta, Vince, 2011 (cu acces liber pe Internet la <http://mek.oszk.hu/16700/16705/16705.pdf>), *A cservenkai tömeggyilkosság* (Masacrul de la Crvenka), Budapesta, Zsidó Tudományok Szabadegyeteme Alapítvány, 2014 (<http://mek.oszk.hu/16700/16793/16793.pdf>) și *Bortól Szombathelyig* (De la Bor la Szombathely), Budapesta, Zrínyi, 2014 (http://mek.oszk.hu/16900/16957/pdf/16957_1.pdf).

² Organizație umanitară evreiască din S.U.A. cu numele complet American Jewish Joint Distribution Committee.

Istoricul și etnograful Géza Kovách din Ungaria arată că la Timișoara au fost înscriși pe un tabel³ mai multe sute de foști deținuți din Serbia.

László Szűts a folosit timpul petrecut la Timișoara pentru a scrie o primă variantă a acestei cărți, cu titlul *Bor* și subtitlul *Regény* (roman), care a fost tipărită la tipografia Litera din acest oraș⁴. Ajuns la Budapesta după eliberarea acesteia în 1945, a publicat cartea de față ca o a doua variantă a mărturiei sale, sub titlul *Bori garnizon* (Garnizoana din Bor), la editura Renaissance, care nu mai există.

Din păcate, nu am putut afla nimic mai mult despre autorul cărții, decât ceea ce scrie în aceasta. Originalul în limba maghiară este cu acces liber pe Internet⁵.

Paul Daszkal și Andrei Gancz

³ Cf. Kovách Géza, „Az aradi és temesvári zsidó hitközségek levéltárai” (Arhivele comunităților evreiești din Arad și Timișoara), în *Levéltári Szemle*, nr. 4, 1993, p. 51 (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/LeveltariSzemle_43_1993/?pg=404&layout=s).

⁴ Vezi coperta acestei cărți la https://axioart.com/tetel/szots-laszlo-bor-regeny-a-bori-munkaszolgalat-leirasa,-m_828472.

⁵ La <http://mek.oszk.hu/16700/16788/16788.pdf>.

GARNIZOANA DIN BOR

Nenorocirea s-a prăvălit asupra evreimii din Ungaria în ziua de 19 martie 1944. Nemții au invadat țara. Duminică dimineața deja rulau în viteză mașinile germane și motorizatele pe străzile Budapestei. Zăngănea orașul de interminabilele șiruri ale puhoiului armatei germane; militarii adresau gesturi batjocoritoare călătorilor din tramvaie; pietonii se trăgeau palizi și alarmați pe lângă zidurile caselor.

Ne-au invadat nemții! Vestea aceasta s-a răspândit cu repeziciunea focului pe un fitil. Ne-au invadat nemții! Nimeni nu știa ceva cert. Erau unii bine informați și orientați, care îi salutau pe „aliați” fluturându-și cu însuflețire pălăriile. Mulțimea tălăzuia dezorientată în caruselul evenimentelor, transmitând din gură în gură veștile fulgerătoarelor acțiuni în derulare. Au invadat gările, unde patrule nemțești laolaltă cu polițiști unguri legitimau nu doar călătorii, ci pe oricine se aventura în zonă. Pe evrei îi selectau pe loc și-i duceau. Asta a fost prezentarea. Cu câteva ore după răsăritul soarelui. Soarta care ne aștepta nu lăsa niciun fel de dubiu. Au rechiziționat toate hotelurile. Pe clienți i-au izgonit pe stradă, doar câțiva portari de treabă au reușit să salveze bagajele unora. Cine își făcea curaj să intre în vreun hotel nu scăpa fără cel puțin o grosolănie nemțească.

Știrile următoare vorbeau despre evenimentele care se precipitau. Horthy⁶ era sub pază în cetate⁷, garda palatului fusese dezarmată. Au invadat clădirile publice, Comunitatea Israelită din Budapesta, sediile partidului social-democrat. Membrii guvernului – cei care au putut fi găsiți – au fost ridicăți; oamenii Gestapo⁸-ului, cu liste dinainte pregătite în mână, au executat în prima zi vânătoria îndreptată împotriva stângii maghiare, împotriva patrioților maghiari. S-au găsit printre ei câțiva care i-au întâmpinat cu gloanțe de revolver pe zbiri.

„Afară, ticăloșilor” – a strigat Endre Bajcsy-Zsilinsky⁹ și a tras în bandiții care-i năvăleau în casă înarmați cu pistoale-mitraliere. Cerase ajutor de la Comandamentul General. „Din păcate nu ne stă în putință să vă ajutăm” – fusese răspunsul. Încă în acea după-amiază a apărut afișul șefului poliției – ultima sa acțiune – care anunța închiderea tuturor localurilor publice și interzicerea întrunirilor.

Până seara, puține au rămas casele din care să nu fi lipsit evrei: vreo femeie care voia să-i dea un pachet fiului ei aflat la muncă obligatorie, vreo fată care voia să pună în cutia poștală scrisoarea pentru logodnicul ei, vreun tată, un frate, un aparținător, și zburau întrebările înfricoșate: de ce, ce a făcut, ce vină are? Răspunsul nu li-l putea da nimeni.

Și astfel a început calvarul evreimii din Ungaria, au început masacrele în masă, fără precedent în istoria omenirii, jafurile, devastările. Țara a rămas aproape o săptămână fără informații și fără guvernare. Erau în derulare „negocieri”. Oare se va găsi vreun bărbat maghiar care să-și asume

⁶ Miklós Horthy, șeful statului ungar, cu titlu de guvernator. Aflându-se de intenția lui de a ieși din război, armata germană a invadat Ungaria și l-a arestat (n. tr.).

⁷ Fosta cetate medievală a Budei, unde se afla reședința guvernatorului (n. tr.).

⁸ Poliția politică din Germania nazistă (n. tr.).

⁹ Ziarist și deputat de stânga, oponent al alianței cu Germania nazistă. Cu ocazia aceea a scăpat, dar ulterior a fost arestat și executat de fasciștii unguri (n. tr.).

rolul de șef al unui guvern-marionetă, ori nemții vor fi nevoiți să accepte ca să cadă „vălul” de pe acțiunea lor de „aliați”? Și s-a găsit un bărbat. S-a găsit un întreg guvern și un întreg aparat administrativ care a considerat că, aruncând evreimea ca jertfă în gura fiarei, își va salva propria piele. Noul guvern și-a început activitatea. Dispoziții privind evreimea, zilnic. Nimic altceva. Iar nemții, între timp, s-au instalat. Dispoziție privind obligativitatea purtării stelei galbene. Nemții și-au amenajat tabăra sus pe muntele Sváb, cel mai frumos loc de excursii al Budapestei. Evreilor li s-a interzis să aibă servitoare creștină. Pe muntele Sváb au început lucrări de fortificații de apărare, folosindu-se detașamente de muncă formate din evrei. – Evreii nu puteau fi avocați, funcționari publici ori remunerați pentru muncă intelectuală. Un ofițer neamț îi consola într-un restaurant pe maghiari:

– Nu vă temeți de răzbunarea evreilor, pentru că încă înainte de a ne retrage din Ungaria, vom termina cu toți evreii. Știm bine că situația noastră militară nu e cea mai favorabilă, dar Budapesta va fi ultimul nostru Stalingrad.

Evreii nu mai puteau fi farmaciști, ingineri, lucrători comerciali, administratori, comercianți, scriitori, artiști, savanți. Prin filtrul și prin metodele bine puse la punct ale nemților nu putea trece nimeni. Și între timp s-a format Gestapo-ul ungar, tot sus pe muntele Sváb, în imediata apropiere a nemților. Și zilnic dispăreau mase întregi de evrei budapeșteni. Detectivi în haine civile prindeau după bunul lor plac femei, bărbați, copii, bătrâni. La început, cu motive. Cu creionul în mână examinau stelele galbene cusute pe haine; dacă creionul se putea băga între ochiurile cusăturii, îl săltau pe om. Am cusut stelele cu ochiuri dese. Dacă un evreu citea ziarul pe stradă, acuzația era că și-a acoperit steaua – îl săltau. N-am mai îndrăznit să ne uităm în ziare pe stradă. Dacă steaua nu era suficient de galbenă, era mai închisă ori mai deschisă, era mai mare ori mai mică de zece centimetri diametru, îl săltau. Apoi, fără niciun motiv, îl săltau pentru că era evreu. Aresturile, taberele de internare erau supraaglomerate. Nu puteai nici să te apropii de ele. Creștinii care se manifestau partinitor față de evrei erau internați și ei.

Și ieșeam înfiorați pe stradă dimineața, deoarece nu știam dacă ne vom întoarce acasă seara. Și tremuram pentru fiecare din cei din familie care erau nevoiți să iasă pe stradă, căci nu știam dacă-l vom revedea.

Și le-au confiscat evreilor imobilele, grosul bunurilor lor mobile le-au plasat sub sechestru, banii lor ce depășeau trei mii de penghei i-au sechestrat, aurul, bijuteriile lor au fost rechiziționate, magazinele lor au fost închise. Nici măcar din casele de amanet nu li se restituiau celor strâmtorați propriile lor haine. Le-au retras tichetele de alimente, le-au interzis accesul în locurile publice, au demarcat zonele de servire a mesei pentru evrei, de unde îi puteau lua în număr mai mare și mai ușor.

Le-au luat evreilor aerul de la gură.

Și au sosit primele vești despre evreii din provincie care erau adunați cu japca. Despre primele ghetouri. Despre torturi, măceluri, sinucideri.

Nu este scăpare! Nu este scăpare! Ne gândeam la două căi de scăpare: la partizanii lui Tito¹⁰, în Iugoslavia, ori să fugim în România. Era imposibil. Nu puteam părăsi orașul. A te urca în tren însemna să te arunci în ghearele lor. Iar acțiunile antievreiești din provincie se apropiau nestăvilit de Budapesta, se strângea lațul. Ne puteam înnebuniți, asemenea sălbăticiunilor vâdate, în locuințe, și la fiecare zgomot, cât de mic, ni se strângea inima. Din taberele de internare, evreii erau duși în masă cu forța în fabrici expuse bombardamentelor, ori erau deportați în Germania. Sute și sute au fost scoși din locuințele lor în stradă de la o oră la alta, erau vandalizate la rând magazinele și locuințele. Evreii nu puteau să scape din fața bombardamentelor, nu primeau vize pentru a călători. Dacă le era bombardată locuința, nu primeau locuință de necesitate, în adăposturi erau obligați să poarte steaua galbenă, iar acolo nemții le confiscau bagajele, bănuind că vor găsi în ele valorile rămase ori ascunse ale evreilor.

Mobilizarea în detașamentele de muncă a devenit dorința, raza de speranță a noastră a tuturor. Poate acolo, în unități militare¹¹, poate acolo vom avea parte de o oarecare protecție, ori doar de iluzia unei protecții. Poate dacă ne puneau la muncă, atâta timp cât vor avea un folos de pe urma noastră, poate totuși nu..., și poate până atunci ar putea sosi salvarea, minunea, invazia, rușii, ceva, poate... Cine putea ști pe atunci ce va fi?

S-a ajuns să se dea șpagă pentru un ordin de chemare, dar oricum, acestea erau înmânate în masă zilnic. Trebuia să ne prezentăm la Vác sau la Jászberény, cele două puncte de încorporare. Fiecare după cum îi era norocul: se formau companii pentru teatre de război, sau pentru mobilizare pe loc. Ne era totuna, numai unitate militară să fie. În luna mai a sosit o veste: de la Vác, 1.500 de evrei au fost duși la muncă la Bor, în Serbia, în minele de cupru, sub mâna nemților. Ne-a înghețat sângele în vine. Bor! Bor! Bor! Trei mii de confrăți evrei adunați din provincie sufereau deja de un an de zile în minele de la Bor. Nu puțini militari de escortă unguri și-au cerut transferul înapoi în Ungaria, deoarece nu mai suportau nervos să vadă bătăile și schingiuirile inumane.

Bor! Bor! Deci iarăși sunt duși evrei la Bor! În iad! În ultimele zile din mai au apărut afișe în Budapesta: orice evreu cu vârsta între 18 și 48 de ani trebuie să se prezinte în detașamentele de muncă.

Am răsuflat ușurați. Chiar și dacă ajungem în Bor, chiar și atunci, mai bine acolo decât aici, acasă... A trebuit să ne prezentăm la Jászberény pe 2 iunie.

În seara plecării, ne-am adunat la gară cam o mie. Rucsacuri, traiste pentru pâine, pături, cuverturi, boccele și pachete într-o infinită învălmășeală. A fost trasă sub acoperișul din sticlă o garnitură formată din abia câteva vagoane. Trenul prevăzut în graficul de circulație era oricum supraaglomerat cu călători civili, și acum mai urcam și noi pe deasupra. Am simțit deja aici schimbarea vremurilor. La încorporările noastre la muncă obligatorie din anii trecuți erau aduse garnituri separate pentru noi. Primul asemenea semn este acest tren supraaglomerat: nu suntem un factor luat în considerație. Evreul, dacă vrea, poate urca în tren, dacă nu, va fi problema lui! Oare care din ei ar risca să rămână jos! Am asaltat garnitura. În câteva minute, am ocupat

¹⁰ Josip Broz Tito, șeful partidului comunist iugoslav și al rezistenței comuniste împotriva ocupației germane a Iugoslaviei (n. tr.).

¹¹ În Ungaria, în timpul războiului, evreii incorporabili pentru serviciul militar și rezerviștii erau încadrați în unități militare de muncă, fără să poarte arme și fiind păziți ca niște deținuți (n. tr.).

acoperișurile, scările, intervalele dintre vagoane. În vagonul nostru ne înghesuim unul peste altul, dar eram toți în tren! Leșinam de căldură, dar am suspinat ușurați: peste câteva minute pornim! Și putem lăsa în urma noastră acest oraș degradat la nivelul iadului.

În afară de noi, în vagon mai călătorea doar un caporal împreună cu o femeie tânără. Caporalul s-a ridicat în picioare:

– Jidanii să coboare din vagon!

Am crezut că glumește, am încercat să zâmbim.

– Jidanii să coboare din vagon! – a repetat el pe un ton amenințător, – logodnica mea nu suportă mirosul de jidan! Și nici eu.

Era imposibil să te miști. Dar caporalul nu s-a lăsat. Și-a scos revolverul și l-a ațintit asupra noastră. S-a iscat o îmbulzeală îngrozitoare.

– Îi raportez comandantului gării – a spus un ortac de-al nostru ieșindu-și din fire, dar caporalul a râs strident:

– Ți-ai găsit unde să te duci! Marș jos!

Între timp trenul s-a pus în mișcare și toți cei din vagon a trebuit să sărim afară cu bagajele noastre grele. Cum am reușit să ne cățărăm în alt vagon, nu știu nici până astăzi, dar ne-am cățărat, căci trebuia să mergem, nu aveam încotro, și nici vreo protecție. Râsul batjocoritor al domnului caporal ne suna în urechi: „Ți-ai găsit unde să te duci!”

Noaptea am petrecut-o la Hatvan, unde trebuia să schimbăm trenul, în spatele gării, pe pământ. Luminau doar semafoarele. La un moment dat, din restaurantului gării s-a auzit gălăgie, s-a amplificat, ușa s-a deschis cu o bubuitură, și un ofițer de poliție s-a năpustit afară ieșit din fire: – Unde e jidanul ăla? Unde e jidanul ăla împuțit?

După cum am aflat mai târziu, un confrate de-al nostru își desfăcuse steaua galbenă și se încumetase să intre în restaurant, iar ofițerul de poliție îl observase. Și s-a pornit urmărirea în bezna nopții. Ne-a aliniat și a început să ne examineze fețele cu lanterna, pe rând, câte unul.

– Îl recunosc eu! Îl recunosc eu, nu mă las până nu-l găsesc! Îi arăt eu gloatei ăsteia de jidani împuțiti!

Și ofițerul de poliție l-ar fi înhățat pe vinovat dacă n-ar fi început să sune sirenele de alarmă. Atacul aerian al Aliaților a fost prima ajutorare pentru cei o mie de evrei.

Dimineața ne-am cățărat pe vagoane încărcate cu bușteni. Acum nu mai aveam la dispoziție nici măcar vagoane supraaglomerate cu persoane. Unul din ortaci și-a scăpat rucsacul din trenul în mișcare... averea lui, tot ce mai avea pe acest pământ, tot ce i-ar fi folosit să se salveze în viitor. Ne-am văzut propria soartă uitându-ne șocați după valorosul bagaj dispărându-ne din fața ochilor.

La Jászberény – un mic răgaz de odihnă, înainte să intrăm în curtea cazărmii, o scurtă târăgănare, un mic respiro. Presimțeam soarta ce ne așteaptă. Apoi poarta s-a închis în urma noastră.

S-au format compániile. Noi am devenit compánia a patra. Apoi ne-au repartizat la o fermă din împrejurimi. De ce? Până când? Unde vom merge? Pe front ori mobilizați pe loc? S-a răspândit vestea că trebuie să așteptăm formarea a șapte compánii, o mie cinci sute de oameni, și că cele șapte compánii vor porni deodată la muncă. Unde? Aveam presentimente sumbre.

Pe 6 iunie ne-a parvenit vestea debarcării Aliaiților în Normandia. Însuflețirea ce ne-a cuprins a fost de nedescris. În optimismul și încrederea ce ne-a cuprins, vedeam deja înaintea ochilor zilele eliberării. S-a răspândit zvonul că pe noi nici nu ne vor mai duce. Nu ne mai interesa viitorul necunoscut, când, ca un trăsnet din cer senin, a fost azvârlit în conștiința colectivă cuvântul „Bor”!

Cei o mie cinci sute de oameni erau pregătiți, nu mai încăpea discuție, se făcea ultima revistă de front, la care erau reprezentanți și de la organizația Todt¹². Colonelul nostru, domnul Zentay, „dumnezeul” din Jászberény, pentru această ocazie a suspendat funcționarea cravașei sale și nu ne plesnea peste capete și obraji. Se lăuda mândru în fața delegației germane: – Doar oameni puternici, sănătoși, eu personal i-am ales! Doamne, dacă ar fi prins glas ologii, șchiopii, cardiacii, reumaticii, cei care abia vedeau și toți acei oameni sănătoși cu care se lăuda colonelul nostru, cariera sa militară s-ar fi frânt încă de atunci.

Au pornit cei o mie cinci sute de oameni! Încărcați, pășind anevoie cu bagajele lor grele spre linia ferată. Locotenentul repartizat nouă, Ernő Leskó, încă stătea cu multele sale bagaje în spatele nostru, neajutorat. Nu putea porni.

– Domnule locotenent! – a strigat colonelul. – Ce ești dumneata în civil?

– Arhitect, raportează supus!

– Ei bine, atunci chemi aici doi din jidani cu boccele, ăia își aruncă bagajele lor și ți le duc pe ale duminale la calea ferată! Ai înțeles, domnule locotenent? Cui i-a dat Dumnezeu putere, ăla să știe s-o folosească! Liber!

L-am ajutat repede pe locotenentul nostru. I-am distribuit bagajele între șase de-ai noștri. Fiecare ducea câte unul. Ne-au băgat în vagoane. Șase zile a durat drumul până în Serbia, la Bor... Înainte de granița ungară s-a emis ordinul că banii ungurești trebuiau predați comandamentului ce călătorea în vagonul ofițerilor, și dacă cineva are bijuterii, aur, la fel.

Sumele ce trebuie predate se adună pe vagoane, se întocmesc procese verbale în două exemplare și se prezintă la vagonul comandamentului, unde se vor îngriji ca să ajungă prin poștă la aparținătorii de acasă. Au început discuții înfrigate pe șoptite. Cei umblați prin Ucraina sau Rusia, care erau în număr apreciabil printre noi, conduceau discuțiile.

Fără bani, fără valori, pe târâmurii străine, fără orice posibilitate de aprovizionare, suntem pierduți, ziceau, dar ne avertizau asupra metodelor brutale de percheziție ale gardienilor din tabere. Mulțimea este dezbrăcată în pielea goală, fiecare haină și îmbrăcăminte este răsucită, pipăită, iar dacă se găsește la cineva orice din cele supuse somației de predare, se pun în funcțiune în mod implacabil patul de pușcă, pumnii, bâta și piciorul. Argumente și contraargumente! – Ce am face cu banii ungurești în Serbia? – Banii sunt bani peste tot!

¹² Organizație nazistă înființată de inginerul Fritz Todt pentru realizarea de construcții civile și militare cu folosirea muncii forțate (n. tr.).

Și a început predarea, descoaserea banilor cusuți în haine, ascunderea lor în alte pliuri presupuse mai bune. Pantofarului ce ne era ortac în vagonul nostru i-a revenit o muncă imensă, montarea de bijuterii în tocurile pantofilor, coaserea de bani între tălpi, curele din piele și chingi de rucsacuri de descusut, de recusut. Garnitura de tren a predat chiar și așa un sfert de milion de penghei la comandament. Asta s-a întâmplat în jurul datei de 10 iunie. Cu data de expediere 16 august am primit la Bor ultimele cărți poștale de acasă. Din acestea reieșea că despre sumele trimise de noi nu se știa nimic. Se pare că poșta ungară, renumită în toată lumea pentru punctualitate, dăduse faliment...

Drumul a durat șase zile. De-a lungul liniei, un șir nesfârșit de locomotive și vagoane aruncate în aer – activitatea partizanilor nu înceta. Gardienii noștri călătoreau în vagon separat și păzeau cu pistoale-mitraliere cu cartuș pe țeavă „integritatea noastră corporală”. Asta consta din aceea că pe timpul nopții ne zăvorau în vagoane. Trenul nostru a zăbovit înaintea de Niș, nu putea merge mai departe din cauza liniilor de cale ferată aruncate în aer. Noaptea am rămas acolo, iar la două sute de pași de noi cădeau bombele avioanelor Aliaților. Trepidau vagoanele de la suflul exploziilor, iar noi ne strângeam unii în alții neputincioși, condamnați la moarte... Gardienii cică ne păzeau... adică se răspândeau în fugă pe câmpurile din jur și așteptau culcați pe burtă evoluția evenimentelor. Nu voiam să ne descurajăm. Găseam explicații, ca întotdeauna, pentru toate. De data asta ziceam că au dreptate să ne închidă, ce-ar fi dacă o mie cinci sute de oameni s-ar împrăștia care încotro la un atac nocturn? S-ar isca panică. Așa este. Panică.

În seara celei de-a șasea zile s-au ivit luminile electrice și coșul scuipând foc al furnalului din Bor. Cerul era colorat în roșu sângerieu. Bor! Soarta, viitorul, viața noastră aici se va hotărî. Și cu toate astea abia am așteptat să sosim. Epuizați după cele șase zile de drum, murdari, fără să ne fi putut dezbrăca și culca, înfomețați și frânți, doream să sosim în sfârșit. Indiferent unde. Undeva! Doar unora cu mintea mai limpede le venea în gând că poate din Bor nu mai era drum de întoarcere. Un lucru era cert: muncii forțate doar sfârșitul războiului îi putea pune capăt. De aici nu era lăsare la vatră, de aici nu era drum acasă. Dacă înving Aliații, poate fi vorba de prizonierat, de evadare, de fugă unde vezi cu ochii. Și oare cine poate avea vreo perspectivă în țări străine, între popoare străine, cărora nu le înțelegi nici limba? Dacă înving nemții: execuția! SS¹³-ul. Metode binecunoscute din Ucraina. Și ce altceva mai poate fi? Accidente, boli, schingiuri, condamnări la moarte, soartă de infirm, soartă mizerabilă, lipsă de bani, moarte prin foame, epuizare... și robotă și agitație, lipsă de apă, de igienă, de loc unde să-ți pui capul, lipsă de odihnă, de medicamente, lipsă de haine, degerături, umblat desculț, ploșnițe, purici, râie. Și în ciuda tuturor acestora, aveam o singură dorință, să sosim. Când am intrat cu trenul în gara din Bor, din multe vagoane s-au auzit cântece.

Ne-au primit pregătiți. Militari unguri și nemți amestecați. Ne-au izgonit într-o curte întunecoasă.

– Haide! Schneller! Schneller!¹⁴ – țipa o voce.

¹³ Organizație militarizată din Germania având membri dintre naziștii cei mai fanatici. Printre altele dădea garda lagărelor de exterminare și trupe de elită care luptau pe fronturi (n. tr.).

¹⁴ Mai repede! (lb. germ., n. tr.).

Auzisem în scenete de cabaret așa ceva, în caricaturizarea Feldwebel¹⁵-ilor nemți din cazărmile prusace. – Însă asta nu era scenetă de cabaret. A trebuit să fugim cu rucsacurile grele, și șuiera nuiua pe spinarea băieților. Ne-am îmbulzit de-a valma în curtea întunecată și necunoscută, împiedicându-ne, doborându-ne unii pe alții în întuneric.

– Sunt maramureșeni printre voi? – a trâmbițat un strigăt.

Asta era atât de rău prevestitor, încât ortacii noștri din Maramureș n-au îndrăznit să se prezinte. Strigătul pretențios a mai răsunit încă de câteva ori, înfierbântat și agresiv, apoi a încetat. Primirea nu ne inspira încredere. Evreii maramureșeni erau ultimul soi în ochii lor. Voiau probabil să facă o mică prezentare a ceea ce erau în stare să ne facă. Dar curând am văzut situația înseninându-se.

– Scoateți gamelele! Adunarea pentru cină!

O, dar asta e cu totul altceva! Primim de mâncare! Păi, dacă ne dau de mâncare, înseamnă că nu vor să ne ucidă! Cel puțin deocamdată... Ne-am împrăștiat fericiți și am luat mâncarea de cină. Ne-a picat lingura din gură. Niște lături din varză mucegăită și cu viermi... Unde s-o aruncăm? Pe întuneric, n-am văzut nicăieri groapă de gunoi, ori ceva asemănător. Dacă observă că am aruncat-o, ne bat până la sânge... Mâncarea a rămas în gamele și ne-am culcat, în curte, pe fâșia pietruită destinată nouă, îmbrăcați, înveliți în pături.

Dimineața nu am mai văzut pe niciunul din militarii și ofițerii care ne escortaseră în tren. Aceia ne conduseseră doar. Aici erau pregătiți gardieni în număr corespunzător pentru primirea noastră. În frunte cu locotenent-colonelul Marányi, cu un baston de cauciuc în mână, cu revolver, au apărut în curte ofițeri, subofițeri, gradați și o grămadă de soldați, și ne-au împărțit în grupuri. Grupul nostru, șase sute cincizeci de oameni, a primit un locotenent, pe Rozsnyay, drept comandant, pe sublocotenentul Barcza ca loțiitor și pe plutonierul major Császár ca șef direct al soldaților gardieni. La șapte a pornit marșul, afară din Bor, spre munți. Ne desemnaseră ca loc de încartuire o tabără la treizeci de kilometri, sus în munți. Ne-am întâlnit cu primii de la munca forțată, cu veteranii din Bor, din cei trei mii care erau acolo de un an. Arătau groaznic. Morți vii, schelete galbene, cu mâinile și picioarele pline de răni de la praful de cupru, de la lipsa de vitamine, cu ulcerații care nu se vindeau. Am aflat mai târziu că jos în galerii nu-i lăsau pe evrei, acolo munceau sârbi. Evreii executau lucrările de săpături de la suprafață, precum și în tuneluri întunecate, gârboviți și cu ochii arzând din cauza muncii de câte zece-douăsprezece ore zilnic. Se iveau ici și colo în fața grupului nostru în marș. Pe câțiva ne-a apucat mila și groaza. Erau zdrențuiți, murdari, cu sandale din lemn în loc de pantofi ori bocanci în picioare, și pe îmbrăcăminte în față și pe spate cu câte o stea stridentă de mărimea unui cap de copil, aplicată cu vopsea ce nu se șterge, stigmatizați, țintă sigură pentru puștile gardienilor. Condamnați la moarte?! Pe șepcile lor era numărul fiecăruia, un număr de deținut. Ne „consolau”: în curând și voi o să arătați așa! Nu fiți triști! Nu cumva să credeți că bocancii i-am uzat, ni i-au luat. Pachetele trimise de acasă nu ni le dau...

Ne-a cuprins o teamă soră cu moartea. Și eram nevoiți să mergem, înainte, mereu în sus, la munte, spre o soartă nesigură, care acum pentru noi toți se contura ca certă. Gardienii ne mânu

¹⁵ Plutonier (lb. germ., n. tr.).

cu pauze de cinci-zece minute, în căldura sufocantă, cu rucsacurile și bagajele noastre grele, sus pe munții abrupti. Plămâni, inimile ni se spărgeau în piept, abia ne mai ridicam picioarele și lăsam în urmă taberele de barăci una după alta, și tot nu mai ajungeam la a noastră. După opt ore de marș forțat, s-au zărit în sfârșit clădirile din lemn de culoare verde ale taberei noastre.

Ne-am prăbușit oboșiți de moarte în poiana din fața taberei. În fața noastră era tabăra împrejmuită cu sârmă ghimpată. Vreo șase-opt barăci verzi din lemn, frumușele, cu aspect plăcut, cu ferestre. Nu vedeam prea multe detalii de afară, dar nu erau înfricoșătoare. Deci aici vom fi cazați. În spatele sârmei ghimpate mișunau prizonieri de război italieni. Deocamdată ei locuiau în ele. Erau și câțiva oameni din organizația Todt în jurul barăcii laterale. La ferestrele acestei barăci am descoperit și perdele. Era clar semnul unui trai privilegiat.

Epuizați și cu gura uscată de sete, ședeam pe rucsacurile noastre. Apă! Nimeni nu putea intra în tabără. Ploștile ni se goliseră demult, căutam ajutor dezorientați. Nu ne puteam furișa de sub paza înarmată. De parcă tânjirea noastră arzătoare după o gură de apă ar fi prins glas, pe poarta taberei a ieșit un prizonier italian, cu două găleți cu apă proaspătă. Era medic, pe braț avea crucea roșie, avea grad de căpitan. Ne-a adus gălețile, care s-au golit în câteva minute, iar căpitanul a cărat neobosit gălețile, până ce s-a potolit setea celor șase sute cincizeci de oameni.

Garda înarmată cu efectivul complet s-a adunat în jurul nostru. Ne-au încolonas la câte trei pași distanță unul de celălalt și, sub amenințarea împușcării pe loc, ne-au interzis să ne părăsim locurile, ori chiar și să ne apropiem între noi.

Hippis!

Înțelesul acestui cuvânt din jargonul detașamentelor de muncă l-am aflat de la ortacii noștri umblați prin Ucraina. În maghiară: percheziție. Într-adevăr se pregătea hippis.

– Cine are lanternă – a strigat unul din plutonieri – este obligat să o predea împreună cu toate bateriile și becurile. Îi atenționez pe toți, că cel la care vom găsi lanternă după această predare, va fi aspru pedepsit. De altfel este interzisă utilizarea de lanterne pe teritoriul taberei! Cine aprinde orice lumină după apusul soarelui, ajunge în fața curții marțiale, pentru spionaj, pentru semnalizare către inamic. Luați bine aminte: vă aflați pe teritoriul de operațiuni de război, aici pedeapsa cu moartea se dă repede.

Doi militari au adunat lanternele. Oricum nu le-ar fi păstrat nimeni. Aveam griji cu mult mai mari decât asta: ce ne facem dacă se găsesc la noi banii, bijuteriile, obiectele de valoare?! Și dacă ne iau bocancii acum, pe loc? Cum scoatem banii ascunși în ei?

Un ortac a avut o nevoie urgentă. L-a însoțit după niște tufe un militar cu baionetă.

Nu există scăpare!

Plutonierul a început o nouă cuvântare.

– Fiecare să scrie pe un bilet exact obiectele echipamentului propriu, banii, obiectele de valoare. Banii îi luăm, aurul, bijuteriile, exceptând verighetele, le luăm. Aparatele de fotografiat, binocurile, le luăm. Biletele trebuie semnate de fiecare. Apoi întindeți păturile în fața voastră și vă depuneți toate obiectele. Dacă găsim la careva orice lucru care nu figurează pe bilet, îl pedepsim,

dar așa, încât nu mai rămâne om. Unde lovim noi... acolo nu mai crește iarba. De altfel, de asta vă veți putea convinge din plin mai târziu!

Am îndeplinit ordinul. Eram ceva mai ușurați. Dacă nu ne dezbracă, avem de-a face cu o formă mai ușoară de hippis. Ne-am etalat bunurile și a început verificarea. Militarii ne-au luat la rând. Lucrau mai multe grupe simultan. Ordinea strictă, distanța riguroasă de trei pași dintre noi, s-au estompat. După o jumătate de oră formam o mulțime fără contur și transferam mai ușor către cei deja controlați valorile noastre tănuite. Era pe atunci de neînțeles cum de au permis relaxarea disciplinei. Un militar s-a prezentat în fața locotenentului nostru și a raportat:

– Domnule locotenent, raportează supus că unul din jidani mi-a vârat în mână cinci sute de penghei și mi-a zis că, dacă trece de examinare, jumătate îmi revine mie. – Și i-a întins banii. Locotenentul i-a vârat în buzunar, a dispus să fie chemat evreul în discuție, i-a cârpit o palmă zdravănă și cu asta chestiunea era ca și încheiată din partea lui. Și a continuat examinarea următorului.

Palma și-a meritat-o pe deplin ortacul nostru. Cine nu vedea că aici se putea ascunde orice, cine voia să câștige un militar necunoscut pentru așa un serviciu, încă din primele ore, acela probabil ajunsese din greșeală printre evrei.

Între timp s-a întunecat și încă nu trecuseră nici de jumătatea verificării. Au oprit-o. – Continuăm mâine, – au anunțat pur și simplu. Fiecare să-și adune lucrurile și intrăm în tabără.

Zâmbeam și nu prea. Nu înțelegeam. Ce-or fi vrând ăștia? De ce au slăbit hățurile? Simțeam că aici ceva nu e în regulă. ăștia vor să ne pună la încercare.

Ne-au mânat în cele două barăci mai mari. Asalt. Lupte corp la corp pentru un culcuș. Erau înșirate niște structuri din lemn, astea erau paturile, etajate, pentru câte trei persoane. Prăfuite, murdare, dărăpănate, la majoritatea le lipseau scândurile transversale. Cine putea, apuca, ne înșfăcam unul altuia de sub nas scândurile ce le mai găseam. Apoi ne-am întins paturile în culcușuri și peste zece minute, cei șase sute cincizeci de oameni epuizați fizic, agitați sufletește, dormeau duși.

A doua zi dimineața s-a continuat verificarea. Cine nu ajunsese la rând cu o seară înainte și-a scos afară bagajele în luminiș, bineînțeles lăsându-și la ortacii din baracă tot ce voiau să ascundă.

Tabăra ne-a oferit multe surprize plăcute. Erau clădiri separate pentru igiena personală și pentru spălarea rufelor. Robineți, robineți de oraș mare, cincizeci-șaizeci de bucăți în spălător. Iar din robineți curgea în jet strălucitor apă curată. În cealaltă încăpere dușuri, iar alături sala cazanelor, cuplată cu instalația de dezinfecție. Pe toată aria taberei era curent electric, de la generator propriu. A trebuit să admirăm atât de multă civilizație aici între munți, la treizeci de kilometri depărtare de zone locuite de oameni.

Și bucătăria! Cazane uriașe de factura cea mai modernă, iar lângă bucătărie sala de mese, cu bănci, cu mese. În detașamentele de muncă nu s-a pomenit până atunci să se mănânce în loc acoperit, șezând, nici în Ungaria, necum să te poți spăla! În caz că era posibil, asta se putea în cel mai bun caz într-un jgheab de adăpat vitele, ori lângă o fântână, în ligheanul propriu, dacă aveai. Bineînțeles, pentru un lighean de apă trebuia să aștepți ore în șir sau să te iei la bătaie.

Nu, este imposibil să ofere asemenea condiții de cazare unor oameni pe care vor să-i omoare!
– ne încurajam noi.

În magazii ne stăteau la dispoziție într-o ordine pedantă scânduri pentru pat, cele mai diferite scule, foi de sticlă de geam pentru eventualele goluri din ferestre, materiale pentru repararea defectelor din acoperiș. În tabără locuia un grup de cincisprezece nemți, membri ai organizației Todt, cu doi conducători: Katzenbeck, un maestru însărcinat cu coordonarea lucrărilor și un comandant de tabără, care asigura conducerea celor paisprezece oameni și supravegherea inventarului. Aceștia purtau uniforma organizației Todt.

Prizonierii italieni au fost duși mai departe, la câțiva kilometri, într-o tabără asemănătoare, iar noi ne-am apucat de curățenie și de făcut ordine în barăci. Am primit patru barăci, așa încât fiecăruia din noi i-a revenit câte un loc de dormit. După-amiază toți ne odihneam deja pe paturile noastre, spălați, bărbierii, împrospătați. Ne-am golit rucsacurile, lângă paturi, la cap, la picioare, lateral, am aranjat totul frumos și comod, pâinea și crema de ghetă, marmelada de acasă și slănina alături pe ștergare umede, bocancii și gamela, aparatul de ras și toate celelalte valori ale noastre. Am bătut cuie în perete deasupra capului, am improvisat mici polițe, am întins sfori, tot deasupra capetelor, pentru uscarea rufelor spălate. Pentru un detașament de muncă era un confort și o cazare de vis...

După-amiază ne-au înregistrat. Am mers de la o masă la alta și ne-am dat datele personale. La una era garda ungară, la cealaltă cei de la Todt. Trebuia să semnăm o declarație cum că luăm la cunoștință: evadarea ori tentativa de evadare se pedepsește cu moartea. Apoi nemții ne-au înscris în registrele unei firme de construcții de căi ferate. Aici am aflat că eram aduși pentru lucrări de terasare, pe care le efectua o firmă germană în cadrul organizației Todt. Am aflat de asemenea că de-acum eram „angajații” firmei germane, cu salariu încasat de trezoreria ungară, câte un pengheu pe zi per cap și, bineînțeles, întreținerea. Ni s-a comunicat de asemenea că lucrările trebuie terminate până la sfârșitul lui octombrie, după care firma ne va duce acolo unde urmează să efectueze alte lucrări, eventual în Ungaria, în Germania ori altundeva.

Nu, asta nu e pragul morții. Aștia ne tratează într-adevăr ca pe oameni, iar la sfârșitul lui octombrie mergem acasă, acasă! Ori cel puțin înapoi, afară din Serbia. Până atunci și războiul s-ar putea sfârși...

Doar steaua galbenă, vopsită în față și pe spate, numerele de deținut, confiscarea bocancilor, lucruri pe care le văzusem la Bor nu cadrau cu acest frumos mediu. Nu voiam să ne gândim la asta, voiam să fim încrezători. Poate nu vor s-o facă și cu noi!

Apoi s-a ordonat adunarea pentru darea de noi dispoziții.

Domnul locotenent a ținut un discurs:

– Știți bine, acest război îl putem mulțumi celor de soiul vostru! – Așa a început.

Marea încredere s-a risipit dintr-odată. Din acest discurs am aflat că suntem sub comandament ungar și de aceea ne-au adus aici, ca să lucrăm pentru nemți. Se construiește o cale ferată îngustă între Bor și Belgrad. Dimineața suntem predați totdiștilor, aceia ne duc împărțiți în grupe la locul de muncă. Suntem obligați la supunere, deoarece totdiștii au drept de pedepsire, inclusiv de

folosire a armelor. În caz de reclamații din partea lor, de pedeapsirea noastră se ocupă comandamentul ungar. Cea mai blândă pedeapsă este atârănarea pe o durată de două ore, pentru recidivă se dublează durata la de două ori două ore, eventual pe parcursul a treizeci de zile, după revenirea de la lucru. La dispoziția comandamentului este și pedeapsa cu bâta și mai au la dispoziție și alte metode, cu care e mai bine să nu facem cunoștință. Sabotorii sunt împușcați în cap. Evadarea, asocierea în vederea evadării se pedepsește cu moartea, dar este pedepsit cu moartea și acela care, având cunoștință de un plan de evadare, nu o împiedică ori nu o raportează.

– Datoria voastră, a evreilor, – a continuat locotenentul – poate fi una singură: să munciți, să munciți, să munciți! Din toate puterile, ca să dovediți că vreți să vă răscumpărați păcatele. După încheierea victorioasă a războiului, puteți avea perspectiva să vă întâlniți cu familiile...

Să ne întâlnim...? Nu a spus că putem merge acasă, că ne recăpătăm căminele. Cum înțelegea asta? Ce voia să spună? Poate se gândea la evacuarea evreilor? O prostie. Ești înclinat să vezi într-un mic locotenent un omnipotent decident al sorții..., dar el știe exact tot atâta cât știm și noi, ori chiar mai puțin... Ne consolam, îi interpretam spusele, pe cât posibil pe gustul nostru, în așa fel, încât să nu trebuiască să ne gândim la binecunoscuta rețetă nemțească: evreul să fie pus la muncă, până lucrează să fie alimentat cu doar atâtea calorii și vitamine câte consumă la muncă, apoi îl preia SS-ul ori Gestapo-ul...

În Bor nu este SS, am constatat noi. Sunt mai ales totdiști, din ăștia văzuserăm pe drum încoace peste tot, iar jos în Bor câțiva soldați din Wehrmacht¹⁶. Wehrmachtul?! Aceia nu ucid, aceia sunt soldați, soldatul german nu duce războiul ca SS-ul. Și unii dintre noi au început să se însuflețească pentru soldatul german. Mai sunt și gardienii unguri! Păi de ăștia nu trebuie să ne temem! Că locotenentul vorbește așa? Asta nu e decât vigurozitate militară și intimidări. Ei să ne ucidă?! E ridicol. ăștia trebuie să dea socoteală pentru noi. ăștia răspund pentru fiecare om, suntem unitate militară, luați în evidență, la așa ceva nici măcar nu avem voie să ne gândim! ăștia mai degrabă ne apără, dacă va fi cazul, pentru ca nemții...

– Dar aici este și Feldgendarmerie¹⁷! Jos în Bor! Am văzut la venire, trecând pe lângă cazarmă.

– Feldgendarmerie! Bine, bine, dar nu SS.

– Ba da, e același lucru, – a zis unul din cei umblați prin Ucraina.

– Nu e același lucru! Feldgendarmerie e același lucru ca și Gestapo.

– Cum poți să spui așa ceva! În Rusia așa era, dacă ocupau o localitate, SS-ul mergea înainte. ăia făceau curățenie. ăia îi împușcau pe evrei. După ei venea Wehrmachtul. Wehrmachtul nu știa nimic despre evreime.

Adunarea pentru cină!

Cei șase sute cincizeci de oameni au primit relativ repede cina, un fel de supă, erau în ea de toate: macaroane, arpăcaș, fulgi de ovăz. Untură nu era. E gătită cu ulei – zise unul. – Da de unde, nemții gătesc cu margarină – zise altul. – Pe dracu! Cu unt, – a intervenit un al treilea. – Cu ce era gătită într-adevăr, nu se putea stabili. Am mâncat-o, că ne era foame, iar gamelele ni le-

¹⁶ Armata obișnuită în timpul regimului nazist din Germania (n. tr.).

¹⁷ Poliția militară (n. tr.).

am spălat cu puțină apă rece, până au ieșit curate și uscate. Grăsimea misterioasă a nemților nu ne-a creat probleme la spălatul vaselor.

La ora nouă stingerea. Unii au plecat să se spele mai întâi, alții și-au mai spălat câteva rufe murdare, erau unii care se bărbiereau, își curățau bocancii, apoi ne-am culcat și ne gândeam doar la acele lucruri care erau bune: aveam un acoperiș deasupra capului, era pentru fiecare din noi câte un loc de dormit lat de șaiszeci de centimetri și lung de doi metri, împărțita fiecăruia, pe care o putea numi a sa, ne puteam spăla atât pe noi, cât și rufele noastre. Am primit și pâine, 600 de grame porția pe o zi, cu tărâțe, ceva închis la culoare și ciudat. Nu-i nimic, se putea mânca. Deocamdată fiecare mai avea câte ceva de acasă: slănină, brânză, sardele, marmeladă. O să fie cumva...

A doua zi, duminică, au apărut totdiștii și ne-au împărțit pe grupe de lucru. S-au format opt-zece grupe, una la tăiat lemne în pădure, alta la săpături și cărat pământul cu roaba pentru terasamentul noii linii ferate, a treia tot la asta, dar nu cu roaba, ci cu vagonete pe șine, a patra la construcția de schele, și așa mai departe. Deja eram chiar nerăbdători, voiam să începem lucrul. Cum vor fi nemții? Până acum nu s-au arătat deloc periculoși. Gardienii unguri au constituit grupele așa cum au dorit nemții, cu câți oameni au prevăzut ei pentru fiecare grupă. A doua zi dimineața la șase și jumătate pornirea, la șapte trebuie să fim la locurile de muncă desemnate. Timp de lucru până la doisprezece, o oră pauză de prânz. Mâncarea de prânz va fi adusă de care cu boi pentru fiecare grupă. Apoi lucru până la șase, după care întoarcerea în tabără.

Asta e suportabil, nu e ceva deosebit...

Ortacii care purtau banderolă albă au fost cazați separat. Aceștia erau evrei creștinați, precum și meșiși, creștini cu origini evreiești și creștinați care aveau soții cu vechi rădăcini creștine. Una din barăci a fost denumită baraca albă, aici au fost adunați toți cei cu banderole albe, numiți de noi albi. Galbenii, cei cu banderole galbene, evreii, au rămas locatarii celorlalte trei barăci. În primul rând dintre albi au fost selectați cei pentru muncile de interior: pantofari, croitori, tâmplari, alți meșteșugari, conțopiști, băieși. Fiecărei meserii i-a fost desemnată încăperea, atelierul, un întreg orașel, o viață socială reglementată... Ei s-au organizat perfect.

Dar până când? Pentru cât timp va fi valabilă această organizare?

Îndeosebi din rândul celor cu banderole albe au fost desemnați și supraveghetorii unor grupe de muncă, loctiitorii totdiștilor.

Astfel a început rivalitatea dintre albi și galbeni.

Ne era foame. A trebuit să rezistăm până la amiază doar cu obișnuita cafea cazonă de dimineață. Am completat puțin cu mâncare adusă de acasă. Apoi prânzul. Același amestec ca și cu o seară înainte, doar că era mai deasă. Acum era fiertură.

Norii sumbri ai foamei, ai lipsei banilor, ai neputinței își întindeau umbrele. Și țigările? Ce ne facem dacă se termină puținul care ne-a mai rămas din ce am adus de acasă? Nu puteam folosi bani, nici să schimbăm ceva în bani, căci, sub sancțiunea de a fi atârnați, ni s-a interzis să vindem orice, pentru că în caz că lipsește ceva din bunurile ce figurau pe listă, ori dacă „se pierde”, atunci... Și cui puteam vinde ceva aici? Munților? Cine putea să ne aducă în schimb țigări, tutun?

În fiecare seară, fiecare baracă trebuia să prezinte doi oameni de planton. Unul stătea de la ora nouă până la ora unu noaptea și preda serviciul celuilalt, care stătea până la ora cinci dimineața. Ei răspundeau de ordine, de curățenie, ca fiecare să fie la locul său de culcare, iar dacă se întâmpla un caz deosebit – foc, accident – avea obligația să raporteze imediat la gardă. Primul îl trezea pe al doilea, care trebuia să dea deșteptarea dimineața. Apoi amândoi ieșeau la muncă cu ceilalți. În fiecare seară ajungeau la rând alte plantoane, fiecăruia îi venea rândul, în ordinea în care erau culcușurile.

În prima seară, cu câteva minute după ora nouă, a apărut plutonierul major comandant al gardienilor. Era un om țigănos, cu aspect sălbatic, în jur de patruzeci de ani, cu multe decorații zornăindu-i pe piept. Turuia. Din gâttelejul obișnuit cu zbieretele cazone ieșeau sunetele șuierând, – dar turuia cu asemenea viteză și atât de haotic, încât la început am crezut că nici nu vorbește în maghiară. Dispozițiile le dădea ca niște pocnete: „La nouă toată lumea doarme! Lampa nu arde! Gunoii pe jos nu e, haine nu atârnă nici pe pereți, nici pe paturi! Pantofi, bocanci nu pot fi pe jos! Pentru toate răspunde plantonul”. Ne-a mai spus că în cursul nopții va face verificări repetate. Cum intră, plantonul trebuie să sară în fața lui și să raporteze în modul obișnuit la armată: „Domnule plutonier major! Ix Igrec, planton al barăcii cutare și cutare, raportează supus: efectivul la odihnă atâția și atâția, de planton unu, absenți atâția și atâția. Totodată raportează supus că pe timpul serviciului meu nu s-a întâmplat nimic deosebit!” Apoi a continuat: „Pe teritoriul taberei umblatul pe afară de la stingere la deșteptare este interzis! Santinele înarmate fac rondul și au dreptul să tragă fără somație în acela pe care-l zăresc. Cine are nevoie noaptea să meargă la W. C., acela se oprește în ușa barăcii și raportează cu glas tare: «Pază, raportează supus că merg la W. C.» Când vine înapoi, strigă din nou tare: «Pază, raportează supus că vin de la W. C.» Cu glas tare de tot, că nu se știe unde se află pe întuneric o santinelă, iar dacă cumva e mai departe și nu aude, trage în ăla care îi apare în față.”

Domnul plutonier major a repetat încă o dată textul, după care baraca a trebuit să repete în cor de câteva ori. Cineva a găsit foarte hazlie chestia asta, a râs. „Care a fost ăla?!” Nu s-a prezentat nimeni. „Dacă nu se prezintă imediat, îi atârni pe toți din baracă.” Atunci respectivul a coborât din culcușul său. Eu am fost! „Vino mai aproape, dragă fiule!” S-a apropiat. „Mai aproape!” A mers până lângă plutonierul major. A încasat o palmă fulgerătoare.

Nu mai aveam chef să râdem.

Dimineața am ridicat uneltele, târnăcoape, lopeți, cazmale, ferăstraie, topoare și, grupă după grupă, am pășit afară pe poarta gardului de sârmă ghimpată.

Doar atât am aflat că ne aflam la o sută optzeci de kilometri de Belgrad. Drept, pe șosea... Nimic altceva. Munți în jurul nostru, păduri dese, văi... Unde sunt partizanii? Ce ușor a fost să ne imaginăm la Budapesta: să evadezi în Serbia, apoi acolo să te alături partizanilor lui Tito... Acum eram aici, în Serbia. Să ne alăturăm partizanilor? Unde să-i căutăm? Nu se putea face nici măcar un pas în afara drumului stabilit prin ordin. Încotro? Prin pădurile uriașe și printre munți, cine putea să spună?

– Dar de aici trebuie să evadăm – ziceau unii. Nu putem aștepta, ca boii, până ne duc la abator. Cu toții simțeau că acesta e adevărul. Dar cine s-ar încumeta să înfrunte necunoscutul? Puteai

să mergi rătăcind zile în șir prin munți până să dai de vreun sălaș, ori de vreun sat... Chiar și atunci, se punea întrebarea: sârbii cum s-ar purta față de noi?

– Aici nu încap discuțiile! – spuneau unii. Sârbii știu prea bine că nemții ne prigonesc și ne asupresc întocmai ca pe ei!

– Asta e probabil! Dar poate că până te faci înțeleș, chiar dacă reușești cu gesticulații, oare nu sar la tine cu toporul ori cuțitul...?

– Arme de foc sigur nu au! Aici în Serbia, nemții nu au lăsat în mâna populației așa ceva. Arme au doar partizanii, iar aceia trăiesc în munți.

Apoi nu am mai vorbit de evadare.

Câteva zile am trăit relativ în liniște și fără evenimente. Într-una din seri, imediat după intrarea în tabără, s-a ordonat adunarea. Se dau ordine!

Nici noaptea nu te lasă în pace. Nu ajunge că lucrăm de dimineața până seara, nici aceste câteva ceasuri nu ți le lasă să le petreci în liniște, să te ocupi de tine... Și alinierea nu voia să se facă nicidecum, mulțimea de șase sute cincizeci de oameni se învârtoșa, unduia.

– ... mă-tii!!! – a urlat pe undeva la marginea mulțimii glasul ascuțit al plutonierului major. – ... mă-tii!!! – a urlat din toți rărunchii, și din mulțime s-a auzit ceva ca un vuiet deosebit.

Plutonierul major a început să-i pălmuiască pe cei din jurul său. Pe care îi ajungea.

S-a lăsat o liniște de mormânt. Adunarea stătea deja nemișcată. Majorul a galopat de-a lungul frontului. Cine făcea o mișcare, primea o palmă. – ... mă-tii de jidan împuțit! Poate nu-ți place ceva?! La care jidan mizerabil nu-i place ceva?! Să spună numai... o nouă palmă. Cineva și-a mișcat capul. Palmă.

A sosit locotenentul ca să dea ordinele.

– Văd la tot pasul cele mai grave abuzuri... a început el.

Stăteam perplecși, nici nu îndrăzneau să ne uităm unul la altul, dar cu toții simțeam: a pornit ceva, ceva ce nici nu se putea împiedica, nici nu se putea preveni cu o adaptare a noastră... Ne-am adus aminte că la întoarcerea de la muncă fuseserăm întâmpinați de ortacii noștri repartizați la munci de interior, fiind astfel în tabără toată ziua, cu vestea că înainte de masă fusese în vizită „lent-colonelul”.

Comandantul atotputernic al taberelor de barăci, al celor de la munca forțată, stăpânul nostru de viață și de moarte. Cu mașina personală, vizita periodic taberele din munți. Se zvonea, ajunsese și la noi acest zvon în cele câteva zile petrecute aici, că „lent-colonelul” e halitor de evrei. Consideraserăm asta ca „Ș. G.”, adică știre de groază, cum o denumeam noi prescurtat.

– Ajung la mine cele mai grave plângeri, – a continuat locotenentul, dar o să vă arăt eu vouă! Știm noi să vorbim și altfel! Adunătură de depravați, indisciplinați! Bandă! Bandă!!! Marșul de dimineață se petrece de parcă ar porni o cireadă! Afară la muncă trândăviți! Nemții se plâng zi de

zi! La distribuirea mâncării vă comportați ca animalele! Păi ce vă închipuiți de fapt? Ce vă închipuiți! Unde sunteți! Sunteți acasă?! Pe strada Rombach? Pe strada Dob¹⁸? Sunteți la Záli¹⁹?!

Și a înșiruit ordinele: sălile de mese nu se mai pot utiliza de către evrei. „Haliți-vă mâncarea afară în curte, în picioare. Spălătoriile se vor utiliza doar dimineața la deșteptare și seara înainte de culcare o jumătate de oră.” La muncă îi făcea responsabili de trândăveală în primul rând pe albi. „Acei albi care nu raportează imediat cea mai mică neregulă, vor fi atârnați primii! De altfel deja de duminică veți fi în măsură să constatați că vinovații își primesc pedeapsa meritată!” Apoi o înșiruire de încă niște ordine și „vini”, apoi domnul locotenent a dispărut.

Záli! În strada Dob! În strada Rombach! Trupa stătea nedumerită și nemișcată în continuare. Deci asta-i tonul aici! Deci asta-i părerea domnului locotenent despre familiile noastre, nevestele noastre, copiii noștri, pentru care trăim, vrem să trăim și pentru care nicio suferință nu ne este prea grea. Ale căror fotografii le purtăm în dreptul inimii, și nu trece o zi, un ceas, să nu le scoatem, să nu ni le arătăm unii altora, uite asta-i soția mea, uite asta-i fiul meu, nu că-i al meu, dar...

Ochii multora au fost inundați de lacrimi. Mânia neputincioasă, mânia răzvrătirii. Nu, domnule locotenent, asta nu vom uita...

Deci s-a terminat cu masa luată în condiții „omenești” – masă, scaun rămân doar un vis... S-a sfârșit cu posibilitatea igienizării, șase sute cincizeci de oameni nu se pot spăla în timpul atât de scurt, s-ar călca în picioare unii pe alții. Și spălatul hainelor? Spălarea lenjeriei? Când să facem asta...? Și albi. Cei mai mulți s-au dovedit și până astăzi niște supraveghetori foarte neplăcuți. Se considerau deosebiți și până acum, ne hăituiău afară, la muncă, deseori mai mult decât nemții. Își temeau situația privilegiată, se străduiau să-și consolideze funcțiile pe pielea noastră...

Majurul a pășit în fața frontului.

– O sută de oameni la bucătărie! La curățat fasole! Rupeți rândurile!

Cei o sută de oameni nu s-au repezit destul de iute la bucătărie, la „rupeți rândurile” mulțimea nu s-a dizlocat destul de militărește. Palme uriașe s-au abătut în stânga și-n dreapta. Fugeau care-ncotro tineri, cei de optsprezece ani și cei de patruzeci și doi de ani, familiști, deopotrivă. Ne-am retras speriați în barăci... Doamne! De-ar fi văzut asta soțiile noastre, copiii noștri! Soții lor, conducătorii și domnii lor în viață, tăticii, dragii tătici, care sunt cei mai mari și cei mai puternici din lume, pe ai căror genunchi și la pieptul căroră e atât de bine, atât de plin de siguranță și unde se pot simți apărați... Erau unii care dezbatău revoltați cele întâmplare, alții care stăteau tăcuți întinși pe culcușurile lor, cu tot cu haine, cu bocanci, cu ochii ațintiți în tavan și cu fețele palide.

Până duminică toată lumea a trebuit să se tundă la zero. S-a stârnit înghesuială la ortacii frizeri. Ei cereau câte 20 de dinari de cap. De unde? Unde se pot cumpăra dinari? Și în mod miraculos s-au găsit și câțiva cu dinari prin buzunare. Majoritatea stăteau nedumeriți.

După ce s-a sunat stingerea, a apărut majurul cu toate decorațiile lui zornăitoare. Plantonul i-a sărit în față și a început să spună textul raportului. Majurul l-a întrerupt:

¹⁸ Străzi din vechiul cartier evreiesc din Budapesta (n. tr).

¹⁹ Prenume feminin tipic evreiesc (n. tr.).

– Aprinde lumina! Omul a alergat la întrerupător, apoi s-a postat în fața majurului și și-a continuat raportul. Majurul l-a întrerupt din nou:

– Vino aici, dragă fiule!

Plantonul a pășit mai aproape.

– Aproape de tot, dragă fiule...

Plantonul a venit aproape de tot. Pleosc! O palmă uriașă. Plantonul și-a ridicat brațul ca să-și apere fața. Pleosc! Încă o palmă, a treia... a patra.

– Așa-i că știi pentru ce le-ai primit, dragă fiule?

– Raportez supus, nu.

Pleosc... Încă o palmă...

– Acum știi, așa-i?

Plantonul a răspuns temător, cu glas împiedicat:

– Da...

– Deci pentru ce le-ai primit? Ei? Dragă fiule?

Plantonul tăcea.

– Apoi dragă fiule, așa-i că o să înveți cum se raportează regulamentar! O să înveți, dragă fiule! Duminică te prezinți la mine!

După care a ieșit din baracă.

Ne-am dat cu presupusul ceva vreme ce putea să fi fost greșit în raportare. Niciunul din noi nu a putut spune. Ne gândeam cu teamă la ziua când ne venea nouă rândul la serviciul de planton.

Plantonul pălmuit, profesor de matematică și fizică, cu obrajii arzând, stătea sprijinit de ușa barăcii și privea afară în noaptea întunecată.

După un sfert de oră, toată lumea dormea deja. Noaptea auzeam ici-colo pe jumătate adormiți câte o voce: „Pază, raportează supus că merg la W. C...” Din când în când trebuia să ne întoarcem de pe o parte pe cealaltă, căci ne dureau oasele de la culcușul tare. Din când în când se foia în culcușul său câte un ortac care nu putea dormi de purici și ploșnițe. Apoi totuși s-a făcut dimineață. Ora cinci, deșteptarea.

– Deșteptarea! Sus! – A strigat plantonul. S-a iscat o cursă către spălător. Oamenii în spălător claie peste grămadă. Mai mult de cincizeci-șaizeci de oameni nu se puteau spăla în timpul atât de scurt, și aceia se îmbulzeau, se călcau, se împingeau unii pe alții. Haine, șepci azvârlite pe jos, în băltoacă, călcau pe ele fără milă. Adunarea pentru micul dejun.

La micul dejun s-a aflat că și plantoanele din celelalte barăci trecuseră prin botezul focului. Majurul pălmuieste peste tot. Inclusiv în baraca albă. Pe unii pentru raportare neregulamentară, pe alții pentru că sub un pat nu era măturat „cum trebuie”, pe al treilea pentru că unul din paturi era cu doi centimetri mai în afară față de celelalte. Ba mai mult: și la ora unu noaptea luase la rând

barăcile și reîncepuse procedura cu cei care preluau serviciul. Baraca noastră, ca o întâmplare divină, fusese o excepție în noaptea aceea.

Am ieșit mărșăluind la muncă. Am răsuflat ușurați. La poartă, majurul a mai împărțit câteva palme, câteva „... mă-tii, jidan împuțit” câte unuia pe care îl ajungea, dar în sfârșit eram totuși afară și măcar până seara scăpam de tratamentul acesta „militar” umilitor și care te ducea la disperare.

– De aici trebuie să scăpăm! Trebuie să evadăm – se auzea o plângere generală – totuna, cu orice preț, chiar dacă suntem prinși, chiar și atunci, trebuie să riscăm. Ori suntem împușcați ca evadați, ori peste câteva luni, după terminarea lucrului, suntem omorâți de nemții! Trebuie să ajungem la partizani! Dar unde sunt? Se spune că în această zonă nu sunt partizani de-ai lui Tito. Doar cetnici de-ai lui Mihajlović²⁰. Iarăștia se au bine cu nemții. Mihajlović și Tito se dușmănesc. Primul este regalist, al doilea este comunist. Însă nemții se pricep să exploateze în folosul lor divergențele altora. Ei le dau armament și muniție oamenilor lui Mihajlović, și în schimbăștia nu deranjează autoritatea nemților. Apoi mai sunt soldații lui Nedić, armata guvernului marionetă. Șiăștia colaborează cu nemții. Nici pe mâna ăstora nu e recomandabil să ajungi...

Situația era disperată, fără perspectivă. Primeam sistematic informații despre împrejurările locale, situația de aici. Pe șosea era trafic permanent de camioane. Acestea asigurau aprovizionarea taberelor din munți cu alimente și materiale din centrala de la Bor. În afara șoferilor, fiecare camion era încărcat și descărcat de ortaci de jos, din Bor, dintre cei care erau aici deja de un an, zdrențuiții, cei cu steaua galbenă.

Steaua galbenă, vopsită pe piept și pe spate. O vom primi și noi? Poate rămânem pe dinafară... Poate nu o mai primesc cei care de abia acum au ajuns aici... Într-atât ne temeam de vopsirea acestui semn înjositor, de parcă ar fi anunțat moartea noastră. Ne bântuia sufletele, și în fiecare seară ne întindeam membrele pe priciurile noastre, răsuflând ușurați că am scăpat.

Aveam uneori prilejul să vorbim cu ortacii noștri care erau însoțitori pe camioanele din Bor. Spuneau că sunt multe accidente cu băieții care lucrează la tunelurile din jurul minei din Bor. Zilnic sunt accidente cu mâini ori picioare rănite, călcați de vagoneti, de locomotive electrice. Să ne bucurăm cei de aici, pentru că ăia lucrează 12-14 ore zilnic și sunt bolnavi toți. Praful de cupru, munca în condiții nesănătoase atacă plămânii. Înfoțmetarea ce durează de un an a produs devitaminizarea organismelor și, dacă cineva se rănește, rana nu se vindecă. Umblă în saboți de lemn, tuturor le sunt picioarele vătămate. Pe terenul greu, saboții produc răni la picioare și rănile nu se vindecă... Să-i mulțumim lui Dumnezeu că suntem aici sus, căci jos în Bor au îngrămădit trei mii de oameni într-o tabără, în tabăra Berlin. Acolo sunt atârnați în medie 200 de oameni zilnic. Acolo zilnic „vine în vizită” lent-colonelul... Acolo zilnic încearcă să evadeze oameni și foarte puțini reușesc. Cei prinși sunt predați Gestapo-ului sau la Feldgendarmerie. Jos în tabăra Berlin din Bor, majoritatea celor trei mii de oameni execută lucrări pentru săpat tuneluri. Detonări una după alta, sunt asurziți, orbiți de spărturile rezultate. Nici atâta îndurare nu li se acordă, să se aștepte scurgerea pământului dislocat. Sunt mânați fără pauză, în permanent pericol de moarte printre spărturile care cad, și duruie vagonetii pe lângă ei în tunelul îngust, și nu se pot feri decât ghemuiți,

²⁰ Adepți ai regelui în exil, cu o atitudine ambiguă față de ocupanți, fiind opuși comuniștilor lui Tito (n. tr.).

aproape pe burtă, între peretele tunelului și latura înclinată în jos a vagonetului. La acest loc de muncă sunt aduși de obicei sărbii cu „vini grave”, pe cel mult patru luni, ca pedeapsă de maximă severitate. Și aici lucrează de mai mult de un an evrei la muncă forțată în schimburi de zi și de noapte, bătuți, loviți cu piciorul și permanent înjurați, iar în scurtele intervale de câteva ore de odihnă strigă în somn speriați și alarmați. Creierile lor sunt măcinate de viziunile și halucinațiile cu vagonete duruind și mase de pământ care se prăvălesc, creiere dintre care cine știe câte s-au născut pentru creație genială, pentru interpretarea în limbaj artistic a viziunilor și simțămintelor, pentru soluționarea inspirată a problemelor conviețuirii sociale, pentru descoperiri, invenții, sprijinirea de noi științe, muncă obștească onestă, iubire, bucurie, dorință, soartă omenească dată de Dumnezeu.

Și mai sunt cei care lucrează la suprafață, la lumina zilei, în așa-numita Tagebau²¹, unde se excavează munții în trepte uriașe, ca să poată deschide cât mai multe galerii spre minereul de cupru ascuns în măruntaiele pământului. Pe unele trepte muntele este cărat cu trenuri și încărcătoare cu aburi, îngropând nemiloase și călcând mortal lucrătorii care comit cea mai mică neglijență, muncind la patruzeci de grade vara și buimăciți de iadul fierbinte reflectat de roci, ori pe ger de douăzeci-douăzeci și cinci de grade iarna, rebegiți în viscole care pătrund până în măduva oaselor, neputându-se feri de tentaculele mortale ale monștrilor tehnicii. Accidente, grave și mortale, ortaci care a trebuit să vină în Bor pentru a-și găsi cimitir, ortaci cărora Bor le-a luat integritatea fizică, picioarele, mâinile, plămâni, inimile... Iar răsplata: zoaie subțiri, bătați, atârări, răni și zbiri fără rațiune, bestiali, cărora chiar și distracția de revelion le era să aducă în camera lor îmbăcsită de aburii vinului vreo douăzeci-douăzeci și cinci de evrei nenorociți, pentru bătați speciale de anul nou, loviri cu picioarele, pentru distracția lor de nivel într-adevăr elevat.

Până la ocuparea Ungariei de către nemți, ortacii pieriți erau îngropați, iar iubirea ortacilor le scria pe morminte: „Pentru patrie”. Pe mormântul aceluia ortac căruia doctorii evrei înfricoșați nu îi atestau la amiază enterita și era mânat la muncă. Seara dovedea că nu simulase. Murea. Pentru patrie. Ca martir al patriei. Ca martir al patriei murea și acel băiat care își tot simula ulcerul la stomac, până când perforația dădea lovitura de grație corpului său suferind. Dar după 19 martie 1944, locotenent-colonelul, domnul Marányi, lent-colonelul, a pus să se șteargă inscripția. Evreul nu moare pentru patrie. I-a înjosit până și în mormântul lor pe acei eroi care a trebuit să-și sacrifice fără vină viețile sub jugul nemțesc. În cabinetul medical era permanent un palmuitor, care îi scotea în palme pe cei care treceau de semicercul trasat pe jos, pe cei care căutau alinare pentru suferințele și chinurile lor, cărora saboții le rodeau picioarele până la os, cărora gazele letale din galerii le otrăveau plămâni, pe cei care, slăbiți până la epuizare de lăturile primite căutau printre cartofii stricați aruncați la gunoi un plus de hrană și astfel își îmbolnăveau stomacul, își infectau intestinele. Iar lent-colonelul îi îmbărbăta pe gardieni. A dispus construirea unei popicării, iar în cuvântul de inaugurare a și motivat aceasta. Pentru distracția și relaxarea gardienilor, pentru acele multe necazuri și osteneli pe care trebuiau să le îndure din partea acestei bande scârnave de jidani...

Discuțiile cu băieții din tabăra Berlin nu le puteam continua destul, niciodată nu am putut afla destule de la ei, pentru că paznicii noștri ne împrăștiau degrabă. Cu toate că fiecare avea multe

²¹ Lucrări miniere de deschidere (lb. germ., n. tr.).

de spus. Fiecare avea câte un prieten, o rudă, un cunoscut despre care știa că ajunsese la Bor, căruia voia astfel să-i transmită ceva, ori să primească o veste. Băieții din Bor știau multe și acceptau rolul de poștaș, promiteau să ne informeze. Dar era imposibil să cunoască 3.000 de oameni, chiar și după un an. În tabăra noastră erau doar 650 de oameni și niciodată nu ne-am cunoscut cu toții.

La locurile noastre de muncă apărea o dată pe zi, în circuitul său de control, contramaistrul. Conducătorul totdiștilor. Era o figură ciudată, de bulldog, cu părul arici. Purta pantaloni scurți, ca aproape toți totdiștii pe timp de vară. Pantalonii scurți erau susținuți, pe lângă curea, de niște bretele. Purta și niște șosete mov, cu jartiere. Totdiștii îl respectau foarte mult. El era „Chef”-ul. – Der Chef kommt!²² – era semnalul dat de primele grupuri. În asemenea situații munca era coordonată de înșiși totdiștii, ei poziționau personal fiecare om. – Nur nicht sitzen! Nu cumva să stați jos! La asta Chef-ul este tare sensibil, să lucreze toți cu hărnicie, apoi, după ce pleacă, se poate continua ceva mai lejer – ziceau chiar totdiștii.

Era imposibil să nu ne așezăm din când în când pentru câteva minute. Am organizat serviciul de observare. Dacă se ivea un totdist la orizont, ori dacă se apropia câte un alb care nu știa de camaraderie, parola era „Ödön!” Dacă venea Chef-ul: „Ödön cel Mare!” Ortac cu numele de Ödön nu era prin zonă, așa că nu se puteau ivi confuzii, se auzea parola și toată lumea era în picioare și, cu unealta în mâini, lucra.

Erau cinci medici în tabăra noastră. Doi au fost reținuți în interior, asigurau cabinetul medical, dr. Kohn și dr. Tauber. Te puteai prezenta la ei o dată pe zi, dacă aveai vreun necaz. Ceilalți trei ieșeau cu noi la locurile de muncă și acordau primul ajutor celor care-l solicitau. „Doctor! Doctor!” – răsunau destul de des strigătele de jos, din văi, ori de sus, de pe dealuri. Nimereau lovituri de topor pe câte o mână, câte un picior, se prăvăleau bușteni la tăiatul de copaci peste cei poziționați greșit, se surpa pământ peste cei care-l excavau cu târnăcoapele. Vagoneți deraiati, pante abrupte, neglijențe creau accidente mai mici sau mai mari. Medicii noștri alergau dintr-un loc în altul, își duceau gentuțele lor cu pansamente, abia ajungeau la unul, deja răsunau strigătele de undeva de departe: „Doctor! Doctor!” Alergau neobosiți într-acolo și se străduiau să ofere alinare, salvare ortacilor.

De când eram aici, nu trecuse nicio zi fără ploaie. Încât, din cauza ploilor mari, ori a duratei de mai multe ore a ploilor lente, solul se înmuia așa de mult, că nu se mai puteau continua lucrările de săpături. Trebuia să rămânem afară și să lucrăm în continuare. Ne udam până la piele în fiecare zi, de mai multe ori pe zi, până venea ordinul: „Încetarea!” Vreun loc acoperit oricum nu era, ne aciuiam pe unde puteam. Sub câte o ladă de lemn, sub câte o ieșitură de pământ. Cei mai mulți nu puteau face altceva decât să stea și să se ude în ploaie.

Cu toate astea, preferam să fim aici decât în tabără. După-amiază la șase, la încetarea lucrului, nu se înghesuia nimeni la încolonarea spre tabără. Ne gândeam cu scârbă la primirea de acolo.

Cine își închipuia că va putea compensa spălatul peste care a sărit dimineața, greșea. Majurul ne găsea întotdeauna câte o surpriză plăcută. „Adunarea pentru darea de ordine!” – și ne citeau în fiecare zi ce-l așteaptă pe cel care ar vrea să evadeze. Apoi, la bucătărie: curățat de cartofi,

²² Vine șeful! (lb. germ., n. tr.).

morcovi. Bineînțeles, cu pălmui. Niciodată nu ne mișcam destul de repede, niciodată nu eram destul de cei care ne prezentam la bucătărie... „... mă-tii, jidan împutit...!”

Nu îi lăsa în pace peste zi nici pe cei de la muncile de interior. Vizita fiecare atelier și făcea ordine. Cei repartizați la aceste munci și care inițial crezuseră că au tras astfel lozul cel mare, ne invidiau pe noi,ăștia care puteam merge la lucru afară.

Într-o seară, plantonul nostru aștepta agitat vizita majurului. Aceasta nu a întârziat. Se pare că raportul a fost fără greșală, fiindcă nu l-a întrerupt, a așteptat până îl zice până la capăt, apoi l-a lovit cu piciorul în burtă. Plantonul a căzut.

– ... mă-tii, jidan împutit! Ai să înveți tu să ții distanța de trei pași când dai raportul! Apoi a ieșit și a vizitat pe rând celelalte barăci.

Prima duminică! În sfârșit duminică, zi de odihnă, calm. S-a răspândit vestea că duminica e scutire de muncă. Deșteptarea a fost la ora șase. Ortacii au început să se strecoare afară din baracă încă de la ora patru. Se furișau la spălător... Poate totuși reușesc să se spele, să-și spele câte o cămașă, să ia o ploscă de apă.

La ora șapte, adunarea! Majurul s-a postat în față.

– Sunt un om inteligent! – a început el. – Din păcate, a continuat. Apoi a adăugat: cinste excepțiilor.

Am crezut că nu auzim bine. Au apărut zâmbete pe fețe. Nu ne puteam reține râsul.

– Dar! – a urlat de data asta majurul, – dar nu tolerez nicio iudă! Nu-l cruț nici pe tata. Nu mi-e frică de nimeni, numai de Dumnezeu. Nu cunosc îndurare. Nimeni nu face excepție! Cu cine nu ascultă de ordin, cu acela o să fiu îngrozitor!

Ăsta-i beat, ăsta nu-i normal...

– Sunt un om rafinat! – a urlat majurul. – Ibovnicul mamei mele a fost un om rafinat. Încă și astăzi are ibovnic...! Credeți că mă păcăliți...?! Mie mi-e frică numai de Dumnezeu, cinste excepțiilor...! – Și a început pălmuirea.

Doisprezece oameni la curățat W. C.-urile! Zece oameni la tăiat lemne! Zece oameni la spălat marmitele! Ceilalți să pună mâna pe lopeți și să scoată iarba pe toată suprafața taberei...

– ăsta a înnebunit! Ce s-a întâmplat?!

Nu se întâmplase nimic. Nu se putea sta pe gânduri, au alergat cu toții la locurile desemnate, spălătorii de W. C.-uri după apă cu gălețile, tăietorii de lemne după topoare, spălătorii de vase la bucătărie, iar ceilalți după lopeți, ca să scormonească iarba.

Deci a început „repausul duminical”. Scosul ierbii era o muncă foarte enervantă. Scormoneam, scormoneam pământul, deja nici urmă nu mai era, nici de sămânță, dar scormoneam mai departe, pentru că majurul băntuia prin toată tabăra, nu puteai ști unde se ivește. I se auzea vocea mereu: „Te văd, Iuda! Te văd!” Niciodată nu știam pe cine vedea, cui i se adresa strigătul amenințător, doar ne gârboveam și scormoneam, căci nu era îndurare, pe cine îl prindea că nu se mișcă, îl pălmuia și-l nota pentru raport. – Te văd, Iuda! Te văd! Era tâmplar ibovnicul maică-mii! – zicea în

atelierul de tâmplărie. – Era spălător de vase ibovnicul maică-mii! – le zicea spălătorilor de vase. La fiecare ramură de activitate era altceva ibovnicul maică-sii. Doar mai târziu am înțeles ce voia să spună cu asta: că el se pricepea la toate, că nu putea fi păcălit, că moștenise aptitudini de la tații lui cei fără de număr.

Am scormonit pământul vreme de ore lungi și chinuitoare. Credeam că nu se mai termină. În sfârșit, la ora 12 a răsunat ordinul: „Încetarea!” Adunarea pentru prânz. Trupeii îi era o foame cumplită. Am alergat după gamele și după mult așteptatul prânz de duminică. Era gulaș de oaie.

Mâncare împutită, stricată, scârboasă! Carne nespălată de hoit. Nici mațele nu le scosese ră bucătarii noștri.

Și între timp se cărau de la popota ofițerilor fripturile aromate, prăjiturile aburinde pentru ofițeri, pentru soldați, pentru totdiști. Era o durere fizică să privești, să vezi, cu împuticiunea de gulaș în mână... Trebuie să le smulgem din mâna lor, doar o îmbucătură de friptură, doar de o furculiță din cartofii fierbinți...

Poate că acum, după prânz, ne vor lăsa totuși în pace. Poate vom reuși totuși să ne cârpim hainele rupte, să ne bărbierim, să ne scuturăm păturile, să ne curățăm dinții...

Adunarea! Adunarea!

Inspecție de păduchi. Le-au dat dispoziție celor cinci medici să-i caute de păduchi pe cei 650 de oameni.

Aveau deja mulți. Îi moștenisem de la prizonierii de război italieni, care locuiseră înaintea noastră în barăci, timp de un an, care înduraseră aici, între munți, o iarnă de 40 de grade, din rândul cărora nu unul înghețase de seara până dimineața... N-or fi avut posibilitatea și chef de igienizare.

Păduchioșii noștri au fost duși imediat în baraca de despăduchere cu toate boarfele lor. Dar culcușurile lor nu le-au deparazitat. Nu aveau cu ce. Baraca arăta ca un mușuroi de furnici răscolit, toată lumea examina pe toată lumea, toate lucrurile, pe sine, păturile... – Ia uite! Țsta e? Dar ăsta de-aici? Țsta nu-i păduche? Dar ăsta nu e păduche, e lindină! – Da de unde, ăsta nu-i nimic, dar ăsta aici, ia uite, ăsta da...

Încet-încet s-au domolit spiritele. Încet-încet am început să ne aranjăm viața privată. Unii au început să se bărbierească, alții și-au scos trusele de cusut. Erau unii care își duceau încălțăminte la atelierul de pantofărie...

Adunarea! Adunarea!

Și deja băntuia majurul prin barăci. Cine nu sărea imediat din pat, încasa palme. Am lăsat totul vreaște. Veneau oamenii alergând din ateliere, de la W. C., de la scuturatul păturilor...

Distribuirea cinei!

Așa devreme?!

Era cină rece. Marmeladă. Fiecăruia câte două linguri de marmeladă gustoasă, dulce, dorită. Ne omoram la distribuire. Am înfulecat-o cu toții în câteva secunde, nu puteam aștepta nici cât să

dăm fuga în barăci după un coltuc de pâine, într-atâta eram de ahtiați după gustul cel nou, după dulceață.

Acum nu mai îndrăzneam să ne reapucăm de niciuna din treburile gospodărești. Știam că încă nu se terminase programul duminical.

Așa a și fost.

Raport! Adunarea pentru raport! Cine a fost notat în timpul săptămânii pentru raport, adunarea!

Nu voiam să ne credem ochilor. Circa o sută de oameni s-au prezentat pentru raport. De unde au apărut atâția infractori? Cine erau aceștia?

Plantoanele, cei notați de către albi în timpul lucrului, albi care nu fuseseră destul de severi, cei notați dimineața la lucru... cei prinși prin curte... o sută de oameni la raport.

Majurul i-a aliniat pe cei o sută de oameni. Cu palme, cu ... mă-tii, cu jidan împutit...

A apărut domnul locotenent! Și a început raportul. Chiar în spatele lui, majurul. Șoptea. În dreptul fiecărui om la care se oprea locotenentul, majurul șoptea ceva.

Din cei o sută de oameni, nouăzeci și doi au fost condamnați la atârănare. „Infractorii” mărunți pentru o oră, cei cu abateri mai grave pentru două. Opt au scăpat cu avertisment.

– Nouăzeci și două de curele de pantaloni la mine! – a urlat majurul și au venit gardienii și au scos de pe noi curele de pantaloni, ca să îi atârne pe ortacii noștri. Încropiseră drugii în curte, cum erau bățătoarele de covoare prin curțile de acasă. I-au legat la rând pe cei 92 de oameni cu mâinile trase în spate, de încheieturi și i-au atârnat pe drugii trăgând de curele până le ajungeau doar vârful picioarelor să mai atingă pământul.

Cei doi medici, care asigurau de altfel asistența în interior, i-au examinat pe rând pe condamnați, dacă le putea inima suporta chinul. Așa prevedea regulamentul. Toți au fost găsiți apți. Acești doi medici erau veniți de jos, din Bor, dintre cei vechi. Ei știau ce înseamnă ca cineva să fie găsit inapt pentru atârănare din cauza inimii. Însemna atârănarea lor înșși.

Iar noi, ceilalți a trebuit să privim tot supliciu celor 92 de oameni, chinul lor suprauman. După zece-cincisprezece minute, la majoritatea celor atârnați le căzuseră capetele în piept, erau unii care leșinaseră, care horcăiau, gâfâiau, căroro le curgeau broboane de sudoare pe față. Pe cei leșinați îi coborau, îi udau cu o gamelă de apă și îi atârnav din nou. Majurul și zbirii săi vegheau, iar nemții, totdiștii stăteau la o parte și priveau spectacolul fără vreun sunet ori cuvânt. Iar noi? A trebuit să stăm acolo și nu aveam voie nici să întoarcem capul. Dintre noi, cei care doar priveam oroarea, pe unul l-a apucat un plâns spasmodic, altul dintre noi s-a prăbușit.

A apărut locotenentul.

– Șepcile jos!

Speriați, ne-am scos grăbiți șepcile. Nu știam ce vrea. Desigur, tunsoarea. Verificare. Mai mult de jumătate mai aveau părul pe cap. Domnul locotenent i-a scos pe rând pe aceștia. Ei au deschis lista pentru atârănările din duminica următoare...

Deci duminica viitoare, dacă până atunci nu apare niciun alt infractor, circa o jumătate din tabără va atârna. Se simțea că în băieți, în locul fricii se cuibărise amărăciunea și ura. O ură nemărginită și determinare. Armele, grenadele de la oblânc, revolverele parcă au început să-și piardă din caracterul lor amenințător. Priveam cu ură la locotenent, la comandantul batjocoritor, la zbirii înarmați din jurul celor nouăzeci și doi de ortaci ai noștri.

Dar s-a întâmplat un miracol. Se pare că pe locotenent l-a năpădit un moment de slăbiciune.

– Mai duceți-vă dracului! – le-a strigat peste umăr celor cu părul încă netuns. – Dau termen până diseară. Cine n-o să fie tuns la zero, o să fie atârnat fără îndurare. Toată șleahta să se cărăbănească în barăci!

Am fost puțin ușurați. Am intrat în barăci. S-au iscat discuții agitate privitoare la evenimente. Gemetele și suspinele ortacilor ce sufereau afară se auzeau în răstimpuri până la noi. S-au terminat pedepsele cele de o oră. I-au cules pe oamenii extenuați de pe drugii, le-au dezlegat încheieturile din cătușele de curele. Cei mai slabi se prăbușeau, cei mai puternici încercau să-și revină întinzându-și brațele amorțite, ca să-și pună sângele în mișcare. Era o priveliște tristă. S-au lungit și, fără a se plânge, își suportau soarta. Apoi a trecut și termenul celor cu două ore. Mulți din ei a trebuit să fie ridicați de pe pământ și târați până la culcușurile lor. Erau printre ei astmatici, erau cu hernie, erau cu varice. Săptămâni întregi nu și-au revenit după aceste două ore.

Se urzeau planuri de evadare ici-colo, în grupuri retrase deoparte, dezbătând. Închipuiri fantastice, imprudențe, hotărârea băieților avântați, temerile sperioșilor precauți, sfaturile de a renunța ale realiștilor...

– Cine vrea, vine cu noi, cine nu, rămâne aici! – a declarat cu voce răsunătoare Bieber, măcelar în viața civilă. Petrecuse doi ani și în Ucraina în detașament de muncă. – Cine vrea, n-are decât să se amăgească, dacă nu vrea să înțeleagă că soarta noastră nu e deloc incertă. Ucraina e o dovadă suficientă. Ori te omoară în bătaie gardianul ungar, ori te termină tifosul, ori te omoară nemții până la urmă. Dar e posibilă și moartea de foame, ori prin degerare. Doar două lucruri sunt imposibile, care în Ucraina au fost posibile: să cazi prizonier în mâna rușilor, ori să ajungi legal acasă. Oricine îi alungă de aici pe nemți, fie el partizan sârb, rusul sau englezul, mai întâi ne lichidează nemții pe noi. Asta se poate întâmpla peste o lună, dar poate că doar la anul. Încă sunt departe. Despre invazie nici pomeneală. În Italia, englezii s-au oprit la Roma. Rușii stau în fața Iașiului de luni întregi. Ajungerea legală acasă? De aici? Nici gând. Din Ucraina am ajuns acasă, căci spre norocul nostru, în politica ungară s-a ivit un moment bun: a fost rechemată acasă Armata a II-a, pentru că fusese zdrobită. Nemții nu au arătat mare interes atunci pentru asta, în schimb politica ungară s-a bucurat că poate arăta un gest prietenos către Aliați.

După măcelar, la cuvânt a urmat un ortac de-al nostru care practicase luptele ca amator, Mózes. – Numai să plecăm, să plecăm de aici! Puteți fi liniștiți, nu ne prind ei pe noi. Și dacă da... și aici a arătat către măcelarul nostru, nu se sperie nici el, dar nici eu așa de ușor. Se mai găsește pe-aici vreun cuțit de măcelărie, la magazie sunt și topoare...

Însuflețiți, mulți au aprobat și aderat. Și mai plăpânzi, și mai puternici, amestecați. Mulți s-au opus. Disputa era înfierbântată, era foarte zgomotoasă. – Ar fi bine să fim mai precauți – a remarcat cineva. De altfel e ora 9, stingerea.

Spiritele s-au calmat, băieții s-au culcat. A fost o zi agitată, hăituitoare, ziua asta de repaus duminical. Toată trupa a adormit numaidecât. Palmele și picioarele în burtă încasate de planton le-am auzit doar câțiva dintre noi. De data asta a stat mai departe de trei pași săracul de el, de aia a încasat-o. Totuna, deja știam că-i totuna.

Printre pregătirile de dimineață și agitațiile marșului de ieșire din tabără nu au reînviat planurile de evadare din seara precedentă. Munca grea de afară, foamea, grijile și în special noile posibilități incitante ne-au acaparat tuturor atenția.

Tot mai des se găseau băieți care făceau rost de dinari. Am început să-i urmărim și firele duceau la muncitorii de interior, cei din tabără. Se găseau printre ei câțiva care, în schimbul pengheilor dădeau dinari. Pentru un pengheu 20 de dinari. Nu ne venea să credem. Dublul cursului oficial! Ce putea fi în spatele acestui lucru? Nu cumva e o înșelătorie? Oare nu vor ca astfel să scoată la suprafață pengheii ascunși, pentru ca ulterior să dea brusc lovitura?

Nu era înșelătorie. Dintre cei din tabără, câțiva într-adevăr schimbaseră bani. I-am văzut pe câțiva, la orele serii, îndepărtându-se cu câte un gardian pentru o convorbire confidențială.

S-a înviorat tabăra. Au pornit afacerile. Unii vindeau țigări, alții tutun, hârtie de țigări, și într-o bună zi a ajuns în tabără și câte o legătură de ceapă roșie, ardei, roșii, numai mâncare princiară! Toți se străduiau să facă rost de dinari. Cine nu avea penghei, avea un ceas de mână, ori un pantalon în plus. Totuna, gardienii nu erau mofturoși, cumpărau de la noi orice avea cât de cât vreo valoare. Alimentele le aduceau în tabără țărani sârbi. Până noi eram la muncă, cei de la muncile de interior le cumpărau și seara ni le revindeau nouă. Ăștia își câștigau cele de trebuință. De gardieni nu trebuia să ne temem. E adevărat că se întâmpla, sporadic, să-și vâre câte unul în buzunar vreun ceas de mână fără contraserviciu, mai ales atunci când era mai băut ca de obicei, dar în general schimbau „cinstit”, căci știau că doar așa puteau conta pe continuitatea afacerii.

Astfel deci s-a făcut lumină privitor la perchezițiile sumare și tratate superficial la hippis. Pentru un pengheu, așa cum am aflat mai târziu, la Belgrad, negustorii de porci sârbi plăteau la negru 80 de dinari. Dar militarii noștri nu trebuiau să meargă așa departe. Ei puteau merge jos în Bor, ori veneau sus militari din Bor în vizită, dar puteau derula schimbul și folosind transporturile de alimente cu camioanele. La Bor, cursul pengheului s-a stabilit la circa 40 de dinari.

Ortacii noștri mai temători încă nu îndrăzneau să-și scoată la vânzare obiectele mai valoroase. Se temeau ca nu cumva într-o bună zi să fie scoase bilețelele pe care s-au notat inventarele noastre și că vor fi întrebați de ele. Da de unde! – râdeau cunoscătorii. – Așa ceva n-o să se întâmple. N-or fi nebuni să-și oprească propria afacere.

Așadar aveam deja unele completări! Un pic de ceapă, cu sare, ardei ori roșii cu pâine, aveam deja gustare de ora 10 și gustare de după-amiază.

Peste câteva zile s-au petrecut lucruri miraculoase. Am observat că unii își ungeau pe pâine unt sau margarină, alții untură... din cutii de conserve din depozitele armatei. În scurt timp au devenit cunoscute sursele de aprovizionare. Câțiva ortaci se „aveau bine” cu subofițerul de la Oficiul Economic, care gestiona magazia de alimente. S-au conturat prețurile. O cutie de conservă de untură de 85 de grame – 2.000 de dinari, 1 kg de margarină – 2.000 de dinari, și așa mai

departe. Pentru un ceas de mână mai acătării gardienii plăteau 8-10.000 de dinari. Pentru un pengheu dădeau și 22-25 de dinari.

Încetul cu încetul, toată lumea a început să cumpere. S-au format gospodării. De obicei se asociau doi la mâncare, puneau împreună ceea ce aveau și cumpărau împreună, consumau împreună.

Agitația primelor zile s-a atenuat treptat, ne gândeam deja ce vom face când ni se vor termina lucrurile și nu vom mai avea ce vinde. Completare de acasă nu era. Pachete nu puteam primi, nici nu puteam scrie. Cu toate acestea cheltuiam. Eram înfometaji, nu ne prea puteam gândi.

Țăranii aduceau și magiun. De prune, fără zahăr, subțiat cu apă. Kilogramul la 300 de dinari. Aduceau cu gălețile, iar noi ne repezeam și îl înșfăcam unul de la altul. Înfulcam magiunul dulce cu gust ciudat, cu tot cu muștele moarte captive în el. Apoi vânzătorii sârbi au ajuns și la locurile noastre de muncă. La început în secret, ca să nu fie văzuți de nemți, dar mai târziu târgul a început să se desfășoare afară cu organizarea nemților. Nici nemții nu rămâneau în pagubă, vânzătorii nu-i uitau. Aici aduceau deja și multe lucruri noi: gogoși coapte în ulei, la 20-30 de dinari bucata, clătite negricioase și râncede pentru 20 de dinari, pâine albă, pâine cu porumb, pere, mere, tot felul de bunătăți, iar noi cheltuiam, ne consumam ceasurile, banii, portmoneele din piele, pieptenii, bricegele. Vânzătorii înșiși au început să ne cumpere valorile, interesându-i în special cămășile și indispensabilii.

Aveam emoțiile, distracțiile noastre zilnice. Ce-or aduce astăzi vânzătorii? Ce și la ce preț se poate vinde astăzi ceva...? Serile noastre triste erau împlânzite de viața agitată și colorată de peste zi, plantoanele întâmpinau cu resemnare palmele și picioarele în burtă. Ne obișnuiserăm deja că vreo ieșire în afara barăcii, în preajma spălătorului, în preajma bucătăriei, se lăsa cu palme, pentru fiecare cum îi era norocul, dacă se nimerea în calea majurului și în funcție de toanele acestuia.

În tabără se întâmplau zilnic furturi. Ziua, în timp ce eram la lucru, făptași necunoscuți ne prădau rucsacurile și culcușurile. Reclamație nu puteam face. Cine îndrăznea să iasă la raport pentru a face reclamație, primea el însuși o pedeapsă de atârnare de o oră sau două. Locotenentul asculta plângerea, sârmanul păgubaș aștepta rezolvarea favorabilă, despăgubirea, și o primea: atârnare. Fără nicio motivare.

A trebuit să ne supraveghem reciproc mai atenți.

Într-o seară, plantonul la rând, Jenő Weisz, a anunțat baraca înainte de stingere cum că din rucsacul unui ortac a dispărut un kilogram de caramele. – Este insuportabil, – a spus el – că zi de zi dispar lucruri, că un ortac îl fură pe celălalt. Aici, fiind teritoriu de operații de război, furtul se pedepsește cu moartea. Nu există pardon!

– Așa e! Așa e! – a aprobat baraca, mai ales o voce metalică, acoperindu-i pe ceilalți. Vocea asta o cunoșteam deja cu toții. Era a unui ortac din Budapesta, cărauș, nea Sáni, Sándor Wachsberger. Obișnuia să glăsuiască serile, după stingere, când totul se liniștea. Întotdeauna avea ceva de povestit. Era un om scund, îndesat, cu fața arsă de soarele, vântul și furtunile anilor. Își trăise viața în aer liber, pe capră, în spatele cailor. Era un omuleț cu gâtul gros, predispus la apoplexie, cu mușchi imenși, cu o voce metalică. El era cârcotașul barăcii. Îi contrazicea pe toți,

se lega de toți, cu tot dinadinsul voia să se bată, dacă cumva s-ar fi găsit vreunul dintre noi, oricine, care ar fi avut chef de un asemenea duel nobil.

Și acum acest omuleț striga cel mai tare. – Trebuie demascat hoțul! Trebuie predat! Pentru că, ortacilor, e o nemernicie ca cineva aici, în această mizerie, unde fiecare obiect înseamnă o comoară pentru noi, cu fiecare obiect ne-am putea salva viața...

Cu mare dificultate, plantonul a reușit să oprească potopul de cuvinte. Apoi a putut continua.

– Băieți! Îi dăm hoțului ultima ocazie să conștientizeze gravitatea faptei sale, ce înseamnă aici pentru un ortac un kilogram de caramele pe care le-a adus încă de acasă, pe care le-a păzit și ascuns, din care n-a mâncat, și-a luat de la gură, ca să le păstreze pentru vremurile cele mai grele, când nu va mai avea la ce să apeleze. Zic asta independent de valoare, căci într-o zi dispare una, în altă zi alta. Dăm o ultimă ocazie hoțului! Acum sting lumina. Până număr la zece, hoțul să arunce pachetul jos. Eu garantez că nu va avea de suferit, nu cercetăm cine a fost, considerăm chestiunea încheiată...

– Eventual respectivul să arunce atașat încă ceva drept despăgubire – a intervenit o voce.

– Să zicem o pereche de izmene murdare... – a remarcat altul.

Cărăușul scos din pepeni a sărit jos din pat. L-a apucat de gâtlee pe cel care a intervenit ultimul. Asta e glumă pentru tine? – a scrâșnit și i-a tras o palmă. – Tu mai faci glume pe seama unor lucruri atât de triste...?!

S-a iscat o îmbulzeală generală. Au eliberat victima din ghearele cărăușului. Atmosfera a devenit amenințătoare. Zbierete, amenințări din toate părțile. Cărăușul a găsit de cuviință să se cațere înapoi în patul lui. Unii l-au aprobat însufleții, alții erau împotriva lui. Haos, îmbulzeală, pumni amenințători în aer. Plantonul abia a putut să calmeze mulțimea agitată. A curmat definitiv totul stingând lumina. Într-o secundă s-a făcut liniște mormântală.

– Unu, doi, trei... – a început să numere plantonul.

A ajuns la șapte, când am auzit o bufnitură surdă. A fost aruncat jos pachetul. Plantonul a aprins lumina: pe pământ zăcea kilogramul de caramele.

Mulți dintre noi erau bolnavi. Răniți, cardiaci, ulceroși, șchiopi de la sciatică. Chiar și ologii de mâini și alți suferinzi ieșeau la muncă. Zilnic se putea prezenta cel bolnăvicios la cabinetul medical. Consultațiile erau asigurate de cei doi medici evrei, care făceau tot ce le stătea în putință. Atâta timp cât au avut medicamentele și pansamentele confiscate de la noi, s-au străduit să rezolve plângerile, dar scutire de la muncă nu ne puteau da, doar celor care aveau febră de cel puțin 38,1. Aceia puteau rămâne în tabără, nu în pat, trebuind să efectueze și ei munci de interior, casnice. Să facă curățenie, să frece pe jos, să spele, să care apă, să taie lemne și altele asemenea. Doar cu febră de 40 era permis să se stea în pat. Acestea erau indicațiile primite de la medicul militar, cu grad de sublocotenent. Sediul lui era jos în Bor, dar niciodată nu se știa când vine sus să facă verificări. Și dacă cu asemenea ocazii găsea pe cineva în tabără cu febră sub cea prescrisă pentru asta, ordona atârarea celor doi medici evrei. Ortacii noștri medici erau bineînțele obligati să respecte aceste prescripții. Degeaba veneau la ei băieții cu răni purulente, cu ulceratii, crize de fiere și alte boli nefebriale, nu puteau primi scutire de la muncă. Afară la locurile

lor de muncă trebuiau să lucreze la fel ca ceilalți. Totdiștii ziceau că din punctul lor de vedere, cine era bolnav, să rămână în tabără. Pentru asta era cabinetul medical. Dacă medicul îl lăsa afară la muncă, însemna că era apt de muncă. Pe acești nenorociți îi acopeream la lucru pe cât posibil. Dacă se putea, îi ascundeam. Stăteam înaintea lor când se așezau. Doar atunci se sculau în picioare când era „Ödön”. În asemenea cazuri, opiniile conducătorilor albi erau împărțite. Erau unii care ajutau la camuflare, cei mai fricoși însă nu o tolerau.

Tabăra avea un favorit, pe Lacika, micul Lacika, László Kauffer. Avea 18 ani, era un copil slab, vizibil nedezvoltat. Era evident că tânjea după maică-sa sărmanul băiat. Nu putea munci. Se străduia, voia bietul copil, dar aproape că nu putea ridica nici măcar lopata goală. Scăpa roaba din mâini, umerii fragili i se surpau sub greutatea scândurilor. Norocul acestui copil nenorocit a fost că mișcărilor sale neîndemânate au fost observate de Ödön cel Mare. S-a apropiat de el și l-a îndrumat binevoitor. Îi arăta cum e mai ușor, cum e mai la îndemână o mișcare, îl încuraja, îl stimula. Micul Lacika a devenit favoritul taberei, dezmiertatul ei. Am făcut un sport din ocrotirea lui. După Ödön cel Mare, au preluat acest comportament și totdiștii, apoi albi și toți ortacii. Râdeau binevoitori de stângăcia lui, îi treceau cu vederea toate greșelile, nu se aștepta nimeni la realizări deosebite din partea lui, toată lumea avea câte un cuvânt bun să-i adreseze: Ei, Lacika! Nu merge? Lasă, nu-i nimic, fă cum știi tu. Avea parte în mod oficial de îngăduință generală. Dacă era răcoare, îl îmbrăcau. Dacă ploua, îi puneau pelerina. El era alesul.

Din nou duminică. Zi nelucrătoare? La fel ca ultima oară. Pălmui și loviri cu piciorul, scormonitul ierbii ore întregi până la amiază, procedurile, încolonările și, bineînțeles, raportul duminical! De data asta au atârnat doar 67 de oameni. Dar a trecut și asta, s-a făcut din nou luni, binecuvântata dimineață de luni, a pornit iarăși munca obișnuită. Vânzătorii veneau sistematic în fiecare zi, aducând delicatese. Cumpăram și vindeam regulat. Mâncarea oficială era și mai slabă decât înainte, nu mai puneau în ea nici puțina untură sau margarină de până atunci. Le puneau în circulație mai ales sub formă de conserve, pentru neprețuiții noștri bani, în schimbul valorilor noastre de neînlocuit.

Gardienii unguri nu ieșeau la locurile de muncă. Acestea erau teritoriile suverane ale totdiștilor. Nici comandantul german al taberei nu se amesteca în muncă. Cel mai mare supraveghetor al lucrului era Ödön cel Mare, cel cu chip de bulldog, care mergea zilnic în circuitul său de verificare. Totdeauna găsea să reproșeze ceva, totdeauna era în stare să dea indicații, dar nu crea perturbări mai serioase. Aveam grijă să nu găsească pe nimeni stând jos, și cu asta în esență relația cu el era rezolvată.

Câteodată venea în vizită comandantul german al taberei, Lagerführer-ul. Stătea cordial de vorbă cu noi. În pauza de prânz, băieții se adunau în jurul lui, îi ascultau povestirile despre călătoriile în străinătate, despre colecțiile sale de artă, despre cum reușise el cu un an înainte să deparaziteze de păduchi tabăra în doar două săptămâni. Pe atunci locuiau în ea italienii, fusese greu, italienii nicum nu se supuneau dispozițiilor de deparazitare, dar apoi câteva palme bine direcționate și utilizarea mai energică a nuierei ajutase totuși. Garanta că și astăzi tabăra va fi deparazitată de păduchi în două săptămâni. Apoi a făcut cunoscută în detaliu metoda sa de deparazitare. A înșirat cu o autentică precizie seacă, germană, splendidele sale cugetări despre sistemul său. Era un neamț sec și temeinic, înalt, cu o frizură prusacă tunsă scurt. Doar în vârful

capului avea păr, de jur-împrejur era tuns la zero. Băieții îl aprobau în răstimpuri, îl întrerupeau și îl ascultau cu atenție. Cu altă ocazie a vorbit de iarna trecută, aspră, despre cum îi ducea el pe brațe în barăci pe italienii aproape înghețați. – Aici iarna e foarte geroasă – zicea, – de altfel vom constata și noi. În orice caz, să avem grijă de hainele noastre mai călduroase, pentru că aici, între munți, să dai la lopată zăpada și să dormi în încăperi neîncălzite, îți solicită temeinic organismul. Încălzirea barăcilor nu este posibilă, nu sunt hornuri, dar speră că iarna asta va fi poate mai blândă...

Expunerea despre perspectivele de iarnă nu a fost pe placul băieților. Nici nu voiam să ne gândim că va trebui să petrecem iarna aici. Desigur, nu am făcut nicio obiecție, nu puteam face politică cu el, să vorbim despre starea nemților la iarnă..., dar independent de asta, Lagerführer-ul s-a dovedit a ne fi prieten. Chiar dacă era un om apatic și sec, totuși ne simțeam atrași de el, era singurul care ni se adresa pe un ton omenesc, cu care se putea discuta în mod civilizată. Simțeam ca și cum s-ar fi ivit aici, între acești munți fără Dumnezeu, printre noi, cei expulzați din comunitatea umană, cineva căruia îi pasă de noi, la cine puteam eventual apela pentru protecție la nevoie.

Băieții au devenit tot mai vioi și mai îndrăzneți în jurul lui. Cu cât își repeta mai des vizitele, cu atât atmosfera se încălzea mai mult. Se găseau deja câțiva care se lansau în dispute vii cu el pe câte o temă, puneau întrebări, aveau replici. Lagerführer-ul era întotdeauna disponibil și ne trata ca pe niște parteneri de dezbateri de același nivel. Cu ocazia unei astfel de vizite, cineva dintre noi a început să spună ceva. Încă nu înțelegeam ce vrea, ce anume întrebă, deocamdată spunea ceva de genul „Vă rog, domnule comandant de tabără, aici sunt unii, ar fi unii, care...”, dar bănuiam deja cu toții, simțeam, că acum se pune pe tapet un lucru care ne apasă inimile tuturor, ceva, o întrebare pe care voiam încă de la prima discuție să i-o punem, ceva de care noi înșine ne temeam, anume de răspunsul la ea, dar acum acel ceva s-a pârguit, acum nu se mai putea amâna...

– Ich bitte, Herr Lagerführer²³, – a continuat respectivul – aș dori să vă întreb pe dumneavoastră, adică nu chiar eu, ci de fapt mai mulți dintre noi... din partea mea nu văd ca acceptabilă nici întrebarea în sine, dar aici unii răspândesc, au răspândit vestea, că germanii pe evrei, adică nu pe evreii civili îi înțeleg, ci pe noi, de exemplu, cei care lucrăm pentru germani, deci că germanii, de cum terminăm munca aici... vom fi executați...

Tăcere glacială. Nervii ne erau încordați la maximum. Așteptam marele, hotărâtorul de soartă răspuns, după săptămâni, pentru prima oară, din gura cuiva care poate fi considerat competent...

– Vă rog – a răspuns Lagerführer-ul fără ezitare, – gândiți-vă că germanii sunt oameni realiști. Nu au interes ca pe cel care încă este apt de muncă, folositor, să-l omoare.

Pe băieți i-a cuprins o deprimare de nedescris. Aici nici cei mai încrezători nu mai puteau explica, nu mai puteau răstălmăci sensul cuvintelor, nu se mai puteau certa pe accente și topica cuvintelor. Răspunsul Lagerführer-ului era limpede și fără echivoc.

²³ Vă rog, domnule comandant de tabără (lb. germ., n. tr.).

Seara deja știa toată tabăra despre discuție și despre răspunsul fatal. Au apărut din nou planurile de evadare. Măcelarul și luptătorul se sfătuiau deja cu mai multă hotărâre, nu mai făceau agitație zgomotoși. Discutau într-un cerc de zece-doisprezece oameni, retrași în baracă în jurul unui culcuș, în șoaptă, cu voci agitate, dar înnăbușite.

La locurile de muncă au apărut tăietori de lemne sârbi. Erau la muncă obligatorie, convocați de nemți în tabără. O parte locuiau în tabără, în barăci separate, o parte în colibe construite în jurul taberei. Primeau hrană, ceva mai bună decât evreii, primeau însă și salariu. Un salariu serios, acceptabil. Solda noastră era de 70 de dinari pe 10 zile. Prețul a trei țigări și jumătate. Ar fi trebuit să primim și așa-zisul cost al uzării hainelor. Făcea cam 40 de dinari, asta însă nu a ajuns niciodată în mâinile noastre. Cu tăietorii de lemne sârbi nu puteam vorbi prea multe, ne făceam semne, ne zâmbeam. Comportamentul lor era mai degrabă reținut, dar le prindeam câte o privire, gesturi, în taină, când credeau că nu suntem atenți la ei. Așa simțeam că ne privesc niște prieteni buni, care din motive necunoscute nu vorbesc, nu pot vorbi...

Cu instrumente, busolă și rigle gradate, a apărut printre noi un inginer sârb. Om tânăr, i se putea citi inteligența pe față. Muncea voios, știa nemțește și glumea cu plăcere cu noi. Dacă se ajungea cu discuția la politică, la situația frontului, se eschiva să răspundă. Abătea discuția în altă direcție prin câte o remarcă veselă. Era totdeauna vesel, totdeauna zâmbea. Își făcea treaba cu ambiție. El rezolva pe tot terenul lucrările de topografie. Era plătit de nemți, era în solda lor, în slujba lor – un bărbat sârb! Tânăr, om cu vitalitate! – Ce-i asta? Cum e posibil? La prima întâlnire cu un sârb, când știam că sârbii sunt vestiți în toată lumea pentru patriotismul lor, să avem o asemenea surpriză? Ce dezamăgire! Zâmbește, este în raporturi de prietenie cu nemții și îi slujește. Iar din partea nemților nici cel mai mic indiciu nu trădează că l-ar păzi să nu evadeze. Nu, asta nu e la muncă forțată, asta nu e sclav, nu e prizonier. Era de neînțeles. Doi ortaci ingineri au fost repartizați pe lângă el, aceștia îl însoțeau, îl ajutau, iar de-i întrebam dacă nu s-au apropiat de el într-atâta, încât să poată risca să-i pună și întrebări cu caracter mai confidențial, răspunsurile lor erau doar negative. Dar acești ortaci ingineri erau băieți ciudați, rezervați, închși. Răspundeau scurt, erau de-a dreptul neprietenoși, de parcă voiau să ne facă să simțim situația lor de excepție.

Un nou furt în baracă! De data asta, unuia din ortaci i-a dispărut un borcan de magiun adus de acasă. Dezbăteam agitați cazul. Viitorul își proiecta înfricoșător umbra: dacă merge tot așa, dacă hoții văd că pot să-și facă de cap fără a fi pedepsiți, nimeni nu va rămâne nepăgubit.

– Poate să stingem lumina, iar hoțul să arunce jos borcanul cu magiun! – a strigat o voce glumeată, cu oarecare ironie. Era cărăușul. Cărăușul cu vocea metalică, acoperind cu strigătul său tot vacarmul și adăugând râsete copioase. În orice caz, atât am putut stabili despre el că memoria îi era slabă. În urmă cu câteva zile, chiar el îl palmuise pe unul din ortacii noștri, pentru că îndrăznise să glumească referitor la propunerea de aruncare pe jos.

Am pus capăt furturilor făcând rost de o cheie, iar dimineața, la ieșirea la muncă, încuiam ușa barăcii. Nimeni nu putea intra acolo până seara.

În tabără s-a dezvoltat un vioi serviciu de știri. Afară la muncă auzeam mereu una-alta de la comercianții sârbi. Știri de la radio, neverificabile, de pe front. Seara, la întoarcere, ne asaltau băieții din interior: ce vești mai sunt? Le spuneam ce auziserăm și îi întrebam la rândul nostru, ce

vești au ei? Și ei știau câte ceva. Veneau și plecau gardieni între tabără și Bor, circulau știri din ziare, – bineînțeles, toți le auzeau, dar nu le citiseră: „au spus”, „oameni de cuvânt vorbesc”, „știm din surse de încredere”. Și circulau veștile, cum că Aliații au ocupat deja Parisul, că turcii au trecut granița bulgară, că în Albania au debarcat englezii, că majurul va pleca peste trei săptămâni, pentru că i s-a terminat durata de serviciu, că de fapt fusese pedepsit cu detașarea la Bor. Pentru ce vină, nimeni nu știa. Că de a doua zi se va îmbunătăți hrana, că Lagerführer-ul este mutat la altă tabără și că asta e un semn bun, asta e semn de agitație, că noaptea trecută gardienii s-au îmbătat așa de tare, încât s-au încăierat cu baionetele, că la sfârșit de octombrie, dacă aici se încheie lucrul, ne duc în Bácska la lucrări de fortificații, că cine sparge un geam va trebui să fie atârnat, pentru că sticlă nu se poate aduce, iar iarna aici între munți nu este prea plăcută...

Sumedenie de vești, zi de zi, oră de oră, plăcute și neplăcute, contradictorii și fantasmagorice, iar noi, oameni căliți, ne străduiam să le lăsăm să ne intre pe o ureche și să ne iasă pe cealaltă. Și totuși, ascultam tot și ne înghesuim, ne îngrămădeam, ca să putem fi primii care aud veștile proaspete, și ne străduiam să ne convingem unii pe alții că și asta e doar un zvon alarmist, și ăla la fel, dar în schimb ce se spune despre... pare de-a dreptul verosimil... O palmă sau două prin curte nu mai conta. Nu mai năvăleam în barăci, nu mai fugeam, știam deja să ne poziționăm cu grijă, priveam calmi împrejur, știam când puteam conta pe apropierea puhoiului de palme, când este totuși potrivit să fugi.

– Medic! Medic! – a răsunat într-o zi afară la muncă. De data asta s-o fi întâmplat un necaz mare. Cu o grabă ce anunța o nenorocire, a răsunat din nou: medic! medic! Imediat, repede!

Medicii s-au năpustit. Se produsese un accident groaznic. Un vagonet din cele de sus deraiase, plin cu pământ, se prăbușise peste cei aflați jos, îngropându-i sub el. Unui ortac de-al nostru, un băiat zdravăn de optsprezece ani, îi spărsese capul, pe gât avea o rană lungă... L-au adunat în stare de inconștiență. Medicii i-au acordat primul ajutor și l-au dus în tabără. A sosit o mașină de transportat răniți și l-au dus jos în Bor, la spital. În spital, operațiile le făcea un ortac medic evreu, fost asistent la facultatea de medicină, am auzit seara de la cei din interior, chirurg excepțional, cu renume și la Budapesta... Credeam în el. Voiam să credem în el. Celorlalți, din fericire, nu li se întâmplase ceva grav. Cauza accidentului era surparea liniei de vagoneti în pământul moale și înclinarea sa. A doua zi noi am vrut să o reparăm, dar todtistul care era conducătorul acestei grupe, a considerat că e inutil. – Aveți mai multă grijă! – a spus. Todtiștii în general aveau un comportament nepăsător la accidente.

Verő și „Robi bouarul”, băieții care la amiază însoțeau carul cu boi cu prânzul, au adus o veste rea: a sosit vopsea galbenă de la Bor! Un butoi plin! Optimiștii susțineau că s-a adus pentru vopsirea barăcilor, dar mare parte dintre băieți știa că ne-a ajuns și pe noi soarta celor din Bor, ideea domnului locotenent-colonel, cum că trebuie vopsite hainele. S-au pornit planuri, discuții agitate. Ce trebuie vopsit de fapt? Gardienii vor prescrie ceva ori noi vom putea alege liber? Care articol vestimentar să-l vopsim? – Eu îmi vopsesc doar pelerina – a spus unul, – eu doar vestonul –a spus celălalt. Părerile erau împărțite. Erau unii după al căror punct de vedere trebuiau lăsate neapărat haine fără steaua vopsită, deoarece dacă se ajunge la evadare... – Prostii! – le-o retezau mai mulți, – tocmai la evadare e importantă steaua. Bilet de trecere! Alibi! – Depinde – polemizau

unii, – din fața cui trebuie să fugi. Dacă din fața nemților, atunci e clar că nu se poate cu steaua. Dar dacă ajungem în mâinile sârbilor, ori ale Aliaților, atunci de ce să nu purtăm steaua?

Seara am aflat răspunsurile exacte la toate. S-a dat ordinul pentru vopsire. În termen de patruzeci și opt de ore, fiecare trebuia să-și vopsească haina cu care ieșea la muncă. Prezența în afara taberei fără purtarea stelei vopsite era interzisă, haina cu steaua trebuia purtată în permanență. Vopsirea trebuia făcută cu un șablon, fiecare era obligat să o facă el însuși.

S-a pornit busculada pentru șabloane, pentru cămile cu vopsea. Nu s-au dat pensule. S-au găsit descurcăreți care au improvisat unelte de vopsire din periute de dinți, din pensule de ras, din cârpe, și îi taxau cu câte 20 de dinari pe cei nerăbdători care se temeau să nu întârzie, ca să le aplice steaua pe haină. Erau mulți care nu se grăbeau. Care aveau timp și a doua zi.

Vopseaua se usca rapid pe haine. De dat jos, de răzuit era imposibil. Nici cu benzină nu se putea face să dispară. – Tabăra a devenit pestriță. – Cum arăt? – Nu e prea palidă? – E foarte urâtă? – Și erau deja unii care râdeau de ea, erau unii care ziceau: „Ne obișnuim și cu asta, orice minune ține trei zile!”

Dimineața la locul de muncă s-a răspândit vestea: măcelarul, luptătorul și încă șapte băieți, printre care Simonovits pantofarul, cei doi băieți Klein, micul Vilcsi evadează astăzi! – O fi adevărat?! – Nenorociții! Păi totuși? Încotro vor să fugă? Aleargă spre pieire. Chiar dacă reușesc și nu sunt prinși, se expun la cele mai groaznice suferințe, neajunsuri. Ar putea pribegi săptămâni la rând prin munți până dau de o ființă omenească, dar și atunci, oare cine va fi aceea?

Cei nouă băieți erau într-adevăr gata de evadare. Au venit la muncă cu desagi burdușiți cu pâine, cu haine de primă necesitate, cu conserve. Pe ei încă nu era steaua. Era ultima ocazie, nu se mai putea amâna. Erau dotați cu cuțite, topoare și șepci civile.

Grupele lucrau aparent cu indiferență, munca de zi cu zi se desfășura netulburată. Doar cei implicați știau ce se pregătește. La amiază, când se va aduce prânzul și ne vom încolona pe drum lângă carul cu boi, cei nouă băieți vor porni... Cei nouă băieți au trecut neobservați pe la grupurile de lucru în care erau ortaci mai de încredere. Își luau rămas bun. – Păi totuși? Plecați? Ați înnebunit?! – Să plece, au dreptate, dacă toți ar gândi așa ca tine...! Pe cei nouă băieți nu se vedea agitația. Erau flăcăi antrenați, curajoși, hotărâți, duri, zâmbeau și încă ei ne consolau pe noi: nu e cazul de întristare, chiar dacă vor fi prinși, nu se vor preda vii. Și chemau să vină cine vrea, să li se alăture, până nu e prea târziu.

– E ridicol chiar și a vorbi de capturare – se auzea printre noi. – Ei pornesc la amiază, pe timpul pauzei de masă nimeni nu îi va căuta. La ora unu, când se va relua lucrul, băieții vor raporta la totdiști că au dispărut nouă oameni. Până totdiștii vor acționa, va trece încă cel puțin o oră. Deci vor avea un avantaj de cel puțin două ore. Să recuperezi atâta... trebuie să fie grozav acela care poate să-i ajungă din urmă.

Și noi ne străduiam să ne învingem nervozitatea, să nu se observe ceva. Mimam munca, dezbatteam chestiunea, o examinam pe toate părțile și deja erau în formare grupuri care în zilele imediat următoare să-i urmeze pe cei nouă ortaci.

Amiaza. S-a ivit carul cu boi cu prânzul și am pornit încet cu gamelele în sus către drum. – Nu trebuie să ne temem pentru ei, – auzeam șoptindu-se – știu ei ce fac. Comercianții sârbi le-au indicat direcția. La partizani... Ne uitam pe furis înapoi, îi priveam pe cei nouă băieți și îi urmăream pe toțiști, dacă observă ceva. Nici nu le trecea prin minte să fie bănuitori. Și ei erau ocupați cu prânzul lor. Magazia unde obișnuiau să mănânce era departe de tot, fiind despărțită prin curbe sinuoase de locul evadării. Cei porniți să evadeze și-au așezat încet uneltele jos și au pornit unul câte unul spre vale. La cincizeci-șaizeci de pași era deja pădurea. Primul a și ajuns la ea, a dispărut în desiș. Apoi al doilea și pe rând ceilalți. Și cel de-al nouălea. Au reușit. Până acum au reușit.

Doar puțini știau de evadare. Majoritatea ortacilor nici nu o bănuiau. Cei care știau nu au spus niciun cuvânt. Urmăreau agitați trecerea timpului. În sfârșit a răsunat strigătul: „Auf!” Ora unu!

Trupa se aduna încet. Trăgeau de timp, mai mergeau după apă, mai spălau gamelele, făceau una-alta. Grupele care lucrau în apropierea evadaților au reluat lucrul cu mai bine de un sfert de oră întârziere. Locul celor nouă băieți a rămas gol. Nu se putea tăcea mai departe, trebuia raportat! Altminteri puteam fi bănuți. Mai așteptam. Supraveghetorul cu brasardă albă încă nu observase. Până atunci mai aveam vreme. Dar deja se apropia. Niciunul din noi nu a avut puterea sufletească să-l întâmpine și să-i raporteze. A sosit cel cu brasardă albă. Nu a observat imediat lipsa. Și asta era un avantaj de câteva minute. Poate însemna viața acelor. Munceam cu sârg, cu avânt, ne-am adâncit în muncă și nicum nu am vrut să auzim când a răsunat întrebarea: „Păi ăștia unde sunt?”. Ne-am uitat încolo, lăsând o clipă lopata, apoi fără a răspunde, ne-am continuat monoton munca. – Ce s-a întâmplat cu ăștia?! Poate încă mai prânzesc domniile lor?! – Și s-a uitat înapoi, sus la drum, jos către vale... către vale... apoi a pornit, a examinat tufele, și din stânga, și din dreapta. – Nu i-ați văzut pe ăștia? Știe cineva... – Nu i-am văzut – a fost răspunsul simplu și de ici, și de colo, nehotărât.

Era deja unu și jumătate când albul a raportat chestiunea todistului, lui Filipp. Acesta nu voia să-și creadă urechilor. A cutreierat toate locurile unde oamenii obișnuiau să-și mănânce prânzul. – Poate s-au culcat undeva după prânz și au adormit... Până todistul s-a hotărât să raporteze chestiunea, s-a făcut ora două. Două ore întregi de avantaj! Trupa a fost cuprinsă de o nervozitate fericită. Acum deja îndrăzneam să comunicăm precaut câte unui ortac care nu știa: se pare că au evadat...

Todtistul s-a dus în tabără cu pași repezi. Un sfert de oră dus, un sfert de oră întors. Era aproape trei fără un sfert când s-a reîntors împreună cu trei militari unguri înarmați: caporalul Frey și doi soldați. Cu baioneta pusă și cu grenade de mână. S-au oprit departe de noi și discutau aprins cu todistul. Se uitau în toate direcțiile, se sfătuiau, încotro au luat-o evadații. Todtistul a arătat în jos către vale... Ne-a înghețat sângele în vine. Apoi a arătat în sus către munți. Am răsuflat ușurați. Apoi au discutat mai departe. Au dat mâna într-un sfârșit cu todistul, acela a pornit către noi, iar cei trei militari au pornit... cerule! În jos către vale, – cu pași siguri, hotărâți, răsând. Din mers, i-au strigat înapoi todistului: „Fii sigur, kamerad, pe ăia nouă nu îi aducem vii înapoi!” Și cei trei militari au dispărut în pădure, exact, cu riguroasă exactitate în același loc ca și cei nouă băieți.

– Ce-i asta? Trădare? Nu putea fi trădare. Nu puteau s-o ia în altă direcție. E logic! Nu puteau să meargă în sus, la deal, deoarece atunci trebuiau să traverseze drumul, unde se distribuia prânzul, asta n-o puteau face neobservați. Nu puteau s-o ia în sus pe munte, căci până se cățărau, chiar și un orb îi putea observa. E la mintea cocoșului concluzia că doar în jos puteau s-o ia, către vale! Trădare?! Ridicol! Cine dracu' i-ar fi trădat?

– Dar e totuna. Au trei ore întregi avantaj. Să sperăm că au atâta minte să se folosească de asta. Doar nu s-or culca să doarmă în pădure!

Munca s-a oprit. Cazul era dezbătut peste tot. Și printre totdiști. Todtistul nostru era disperat că tocmai în grupa lui trebuia să se întâmple una ca asta! Alerga în stânga și-n dreapta. Că tocmai dintre oamenii lui...! Doar o duceau așa de bine, se purta cu ei ca un tată. Apoi s-a înfuriat și a ridicat pumnul: „O să-i împuște!”

La ora șase ne-am întors în tabără. Majurul a mânat mulțimea în barăci spumegând de furie. Eram pregătiți pentru ce e mai rău. Majurul cu locotenentul, cu sublocotenentul, se sfătuiau, gesticulau agitați. Ceilalți membri ai gărzii, ca un mușuroi de furnici zgândărit, alergau de colo-colo, primeau ordine, duceau ordine. Noi trăgeam cu urechea încordați. În mod sigur au anunțat și Borul, or fi pornit și nemții, s-o fi pornit urmărirea.

Adunarea! – a venit știrea. – Adunarea!

Ne-am îmbulzit afară în curte. În câteva clipe cei șase sute patruzeci și unu de oameni s-au adunat laolaltă, nemișcați, fără glas. Să fi stat nu mai mult de 3-4 minute, când la intrarea în tabără, la poartă s-a iscat o vânzoleală vioaie în grupul gardienilor și al totdiștilor. Agitația a crescut, a tot crescut, strigăte, gesticulări înspre noi.

– Rupeți rândurile! Toată lumea în barăci!

I-au prins pe cei nouă băieți. Îi aduceau ferecați. Caporalul cu doi militari.

Nu ne venea să credem. – E doar un zvon! Un zvon! – Da de unde! Știrile veneau din minut în minut. – I-au prins, acum a spus unul din totdiști, el a văzut că i-au adus! Au văzut și bucătarii! I-au dus jos în arest. În beciul de cartofi.

– Vii?

– Vii, sigur!

– Slavă Domnului!

– Incredibil, de neconceput. Cum e posibil? Aici a fost trădare, aici doar trădare putea fi.

– Și cuțitele și toporiștile?! Nouă oameni! Militarii erau doar trei!

Mai târziu, după câteva zile, am auzit de la un gardian cum se petrecuse totul. Pădurea, pădurea cea deasă, în care intraseră băieții, nu era deasă. Doar părea a fi așa. Într-un sfert de oră ajunseseră la cealaltă margine. Și se pomeniseră într-o imensă poiană. Nu îndrăzniseră să meargă mai departe ziua. Se culcaseră la marginea pădurii, vrând să aștepte noaptea. Nouă oameni grămadă la un loc e foarte mult în asemenea situație. Frunzișul foșnește la orice mișcare,

crengile trosnesc, pădurea, liniștita pădure reflectă multiplicat fiecare sunet... Cei trei militari trăseseră de departe. Cei nouă băieți se predaseră.

– Nebuni! – Da' de unde nebuni! Nenorociți. – Eu le-am spus, mi-am scuipat plămâni spunându-le să nu facă o dobitocie! Nu era glumă! Nu era eroism! Își riscau viața! Și eu le-am spus asta... – Am știut imediat că din asta iese un necaz... Acum toată lumea știuse totul dinainte! Acum fiecare era înțelept și atoateștiutor! Ulterior! – Și ce-o să fie cu noi? – Puteți să vă imaginați ce va fi acum cu noi? – De ce cu noi? Ce porcărie e asta, să te temi pentru tine, când nouă ortaci de-ai tăi ajung în fața curții marțiale?! – Îi vor executa! – Nu e sigur... Cum poți să spui că nu e sigur?! N-au citit de destule ori că evadarea se pedepsește cu moartea?! – Îi vor spânzura! – Poate îi împușcă... – Nu e sigur. – La patru ore după evadare i-au și prins. – Poate vor găsi ceva explicații... – Dobitocule! Ce se poate explica? Evreu deștept ce ești! Explicații...!

Iar disputele nu mai încetau.

La cină am auzit discuția dintre doi cu banderole albe:

– Printre ei au fost doar doi albi.

– Nu mai spune?! Ceilalți erau toți galbeni? Păi e normal...

De atunci încolo, baraca albă s-a izolat de noi și mai mult.

În baraca albă era deja un crucifix. Unul uriaș, din lemn.

Duminicile se țineau ceremonii religioase creștine în baraca albă. Dar erau și în timpul săptămânii. Rugăciune de dimineață și rugăciune de seară. Îngenuncheau și își făceau cruce cei alde Grün, Schwarcz, Steiner și János I., János Izidor.

Pe cei nouă băieți i-au interogat toată noaptea. I-au „interogat”...

Sărmanii, nenorociții, curajoșii, eroii, dragii copii naivi!

Dimineața, încolonați pentru a merge la muncă, trebuia să trecem pe lângă beciul cu cartofi. Am auzit voci de după ușa încuiată cu lacăt. La crăpătura ușii a apărut un nas și doi ochi. Era măcelarul. Se cățăraseră din hău ca să ne vadă pe noi. – Niciun bai! – a spus râzând. Vocea dură, bărbătească nici măcar nu-i tremura. – Doar să aveți grijă, băieți, să umpleți bine vagonetii...

– Glumește.

– E mai bine decât să se descurajeze...

– El era cel mai curajos dintre ei...

– Ei, nici ceilalți nu sunt chiar sperioși...

Încă în aceeași zi i-au dus jos în Bor...

Seara a început și interogatoriul nostru. Bineînțeles, niciunul nu știam nimic. Nici dacă ne-ar fi scos limbile cu fierul înroșit, nici atunci.

Și au urmat pe rând dispozițiile.

În primul rând majurul i-a luat pe rând la palme pe cei care nu aveau steaua în regulă. Și majoritatea nu erau în regulă. În niciun caz ale celor care îi apăreau în față. Fiecare mișcare era periculoasă. Să mergi jos la bucătărie pentru cină, să treci dintr-o baracă într-alta. Steaua era ori palidă, ori nu avea contururile destul de clare, ori era mai jos, ori mai sus. Ce să mai vorbim despre cei uituci ori curajoși care îndrăzneau să se prezinte în fața lui fără haina cu steaua. Obraji înroșiți de palme și proteste: „Nu s-a dat ordin că trebuie să purtăm steaua și în incinta taberei...” Dreptate și drept de apel? Tare naiv trebuie să fi fost acela care îndrăznea doar să se gândească la așa ceva.

Dimineața la ieșire porțile aveau pază întărită. Au examinat la rând sacii de pâine. Dacă la vreunul găseau altceva în afară de gamelă, rația de pâine și tacâmuri, acela era notat pentru raport, pe duminică... Albii erau făcuți respunzători din nou. Trebuiau să cotrobăie de data asta nu doar sacii de pâine, ci și hainele de pe corp, dacă nu sunt dedesubt haine în plus, două cămăși, ori pulover, șal, ori haine fără stea. Chiar și dacă era careva care își ducea cu el aparatul de ras, acela putea să fie pregătit pentru atârănarea de duminică. Todțiștii ne escortau înarmați, șepcile civile, pălăriile trebuiau predate. Scoaterea din tabără a articolelor destinate pentru vânzare, a hainelor, la locurile de muncă, a încetat.

Iar seara am primit ordin să predăm bocancii. Asta ne-a alarmat cel mai mult. Orice încălțăminte cu talpă de piele trebuia predată. Se permitea doar purtarea încălțărilor cu talpă din lemn ori a sandalelor. Tălpile din lemn le executa atelierul de pantofărie al taberei, cu termen sfârșitul săptămânii. Cine avea papuci, sandale, pantofi de sport, îi putea păstra. Ce să facă cei cu picioare defecte, care au încălțări ortopedice cu talpă din piele și nu pot umbla în altceva? Unde să se adreseze pentru lămuriri? Să-l întrebe pe majur, să-l oprească? Picioare în burtă și atârănare asigurate.

Au ieșit primele tălpi de lemn din atelierul de pantofărie. Tălpi făcute din lemn negeluit, fără niciun fel de curea sau copci. S-a pornit producția de idei și patente. Au apărut curele de rucsacuri, catarama, copci, cuie. Au văzut lumina zilei cele mai diverse creații. Nu s-au format două perechi asemănătoare de sandale. Au montat tălpi din lemn și pe papuci. S-a găsit și câte unul care a prins lemnul pe pantofii cu talpă de piele, tăind carâmbii înalți ai ghetelor, ca să nu se recunoască. Pentru cei care au plătit ortacilor pantofari, după câteva zile au apărut tălpi din lemn de esență tare, geluit.

Pe măsură ce ieșeau primele tălpi din lemn de la pantofărie, oamenii se înșirau în fața magaziei, unde majurul prelua bocancii. S-au dat atâtea palme, câți bocanci. Era lucru încurcat să predai bocancii în mâna majurului. Până și talpa trebuia să fie curățată și unsă. Unde se pomenea de bocanci la care să nu fie posibilă găsirea de lipsuri de curățire? Apoi a trebuit să le atașăm o tăbliță cu numele și numărul de deținut care ne fuseseră distribuite între timp.

Priveam cu compătimire la sărmanii noștri ortaci cu tălpi din lemn, noi, cei care încă umblam în bocanci, care trăgănam lucrurile. Ne temeam și de talpa din lemn, ne temeam și de palmele și atârănările care însoțeau predarea bocancilor.

Tălpile din lemn erau rigide, nu urmăreau îndoirea tălpii piciorului și nu puteai decât să le târșâi. Doar câțiva pași și se rupeau curelele, cataramele, copcile, șnururile. Dacă nu se rupeau, tăiau în

carne în locurile unde erau fixate. Nu puteau să țină pasul cu noi nici la marș, nici pe șoseaua netedă, darmită la locul de muncă?

Pe terenul bolovănos, abrupt, unde nu era loc neted nici de doi pași, pe drumurile înierbate, alunecoase, cu crengi și tufe, pe poteci, unde trebuiau cărate poveri grele, unde trebuiau împinși vagoneti grei încărcăți cu pământ, unde chiar și cu bocanci rezistenți era o artă să te menții stabil. Glezne scrântite, entorse, alunecări fără încetare, și trebuia să se lucreze neînterupt, și ne mânau, ne zoreau fără cruțare, nu era pardon, nu puteai să dai vina pe încălțările groaznice.

Până seara celor mai mulți picioarele le erau rănite, iar a doua zi rănilor erau deja cu puroi, iar la cabinetul medical, doctorii nu puteau să dea scutire. Cu picioarele bolnave, cu răni, trebuia să ieșim din nou și nu era îndurare, nu era vreun cuvânt bun în favoarea noastră, nu era cui să te plângi, cui să i te adresezi pentru ajutor.

I-au interogat pe vecinii de pat ai fugarilor. Pe cei care dormeau în stânga și în dreapta lor. Aștia trebuia să fi știut ceva despre evadare. Aștia trebuia să fi văzut ce-și împachetau în sacii de pâine! Trebuia să fi auzit de planurile de evadare! Norocul lor că fugarii au fost prinși, altfel și ei ar fi fost acum acolo, în arestul curții marțiale din Bor.

Inginerului sârb, zâmbitorului inginer sârb, i se întuneca uneori fața când ochii i se opreau asupra ortacilor chinuiți. Apoi își continua munca în obișnuita sa manieră senină.

Cei cu banderolă albă au primit ordine speciale. Li s-a explicat că ei nu se pot amesteca cu noi, galbenii, că ei sunt aici cei de încredere, pe ajutorul și sprijinul cărora contează gardienii. Din acest motiv nu a trebuit să-și vopsească steaua galbenă. – Să ne supravegheze pe noi și să raporteze de îndată și fără milă orice fapt dubios, cât de mic, pe care îl observă. Este regretabil că printre fugari s-au nimerit și doi cu banderolă albă, doi oameni rătăciți, le pare tare rău de cei doi nenorociți, nu era nevoie de acest pas fatal, căci, poate ați și auzit, sunt în derulare pregătiri pentru transportarea acasă în mod excepțional a celor cu banderolă albă.

Dușmăniile și ura dintre albi și galbeni s-au înveninat ireconciliabil. Albi, cu excepția câtorva mai binevoitori, s-au dovedit a fi temniceri și hăițași nemiloși. Acei albi cărora nu le revenise o funcție ori repartizare deosebită la muncă, lucrau la fel ca noi și încercau să aplaneze conflictele alb-galbene. S-au găsit printre albi și unii care nu și-au asumat comuniunea cu baraca albă și au participat la slujbele noastre religioase de vineri seara.

Până la mijlocul lui iulie a plouat continuu, era vreme răcoroasă și sufla vântul, am crezut că aici între munți nu va mai fi niciodată vară, când au sosit razele calde de soare.

Despre evadare nu mai vorbea nimeni, ne suportam soarta resemnați și ne așteptam salvarea de la o minune. Situația noastră se agrava și devenea din ce în ce mai mult fără perspectivă.

S-a proiectat umbra unui nou pericol. Au apărut călăreți pe șosea, o dată-de două ori pe săptămână. Luptători înarmați, cu aspect sălbatic, călăreți ucraineni. Pe aștia îi aduseseră nemții cu ei din campaniile din Rusia, erau germanofili, care li se alăturaseră voluntar. Ortacii noștri umblați prin Ucraina spuneau despre ei că erau indivizi îngrozitori, capabili de orice. Și care îi urau cel mai mult pe evrei. Nemții vor ști la ce să-i utilizeze! Multiplele pericole, SS-ul, Feldgendarmarie, Wehrmachtul, totdiștii înarmați, gardienii unguri cu lent-colonelul mâncător de evrei în frunte,

stelele galbene, numerele, lipsa ghetelor, munții și pădurile pustii, sălbatice, nu erau destul de amenințătoare, mai venea pe deasupra și această formațiune ucraineană! Eram într-un inel de nepătruns.

Activitatea de duminică înainte de masă s-a modificat. Sigur că însuși majurul vedea că nu mai era iarbă de scormonit. Pentru această distracție plăcută a repartizat doar una-două grupe mai mici. Ceilalți trebuiau să iasă în pădurea de deasupra taberei la tăiat de lemne, pe care să le și aducă în tabără. Asta era o situație mai puțin periculoasă. Strigătele „te văd luda” răsunau și aici în răstimpuri, dar cine era isteț și suficient de curajos, se putea piti în desiș. Preț de cinci-zece minute putea să se lungească pe jos, putea să răsuflă, să mănânce, dacă avea ce. Cel mult doar atunci primea o palmă, când căra lemne în tabără, dacă nu-l putea evita pe majur. Lemnele le căram pentru a se construi buncăre. În câteva colțuri ale taberei au început să se construiască fortificații din lemn.

Se pregăteau pentru apărarea împotriva partizanilor.

Auzeam din când în când, soseau știri în munți, cum că partizanii nu stau degeaba. Aruncă în aer linii ferate, poduri, atacă transporturi. Își fac apariția din când în când și în taberele montane. Într-un loc au ucis câțiva totdiști, în altul câțiva gardieni, iar la plecare nu au uitat nici să ia cu ei câțiva evrei. Căutau îndeosebi medici.

Veștile, oricât de incredibile păreau, de regulă se adevereau. După câteva zile, dar mai ales după una-două săptămâni, toate veștile deveneau realitate. Știrile despre mișcările partizanilor aveau un temei. Garda noastră a început să construiască adăposturi și toți gardienii purtau arma continuu, chiar și în afara serviciului. Todtiștii de asemenea.

Oricât de îndepărtate erau aceste evenimente, chiar dacă nu ne puteam imagina cum și când vor fi acestea un ajutor pentru noi, totuși le simțeam ca pe un ajutor. Nu mai eram atât de singuri. S-a înfiripat măcar un gând pe care puteam să ne sprijinim.

Și în prima zi cu soare strălucitor, la locul de muncă, am auzit vuiet îndepărtat de avion. Vuiet ciudat, înfundat, uniform, tot mai tare, devenea din ce în ce mai consistent. – Nu, astea nu sunt avioane nemțești...

Bănuielile noastre s-au adevărat repede. Ne-au atras atenția bubuituri. Tot mai dese, tot mai energice. Salve de artilerie antiaeriană!

Trăgea bateria antiaeriană din Bor. De jos, de departe, de la distanța de treizeci de kilometri, se trăgea în direcția asta, de unde se auzea vuietul de motoare...

– Ura!

– Liniște! – le-am făcut semn ortacilor noștri nestăpâniți.

– Ura...! – au șoptit apoi, – ia uite, vezi?!

Vedeam. În lumina strălucitoare a soarelui, deasupra noastră zburau mici puncte argintii, sus, foarte sus. Antiaeriana lucra fără pauză. Pământufuri albe semnalau explozia obuzelor, în jurul avioanelor, ghemotoace de vată se înșirau unul după altul. Dar aparatele? Aparatele, zumzâind, alunecau monoton, păstrând într-o ordine geometrică forma escadrilei pe cerul albastru.

Antiaeriana trăgea fără încetare. Obuzele trimiteau nenumărate pământufuri în direcția avioanelor, iar acum, când zburau chiar pe deasupra capetelor noastre, vedeam: nu atingeau altitudinea aparatelor. Trei, șase, zece... douăzeci și cinci de aparate, vuiet din depărtare, o altă escadrilă, patru, opt, douăsprezece... nici nu le puteam număra, că apărea altă escadrilă. Veneau una după alta, cu o siguranță demnă, netulburate. Bateria antiaeriană și-a încetat străduința inutilă.

– Au fost șase sute de aparate... nu, aproape șapte sute. – Nu așa de tare, măi! Nu trebuie să vadă nemții că noi... Dar și nemții priveau la avioane. Și sârbii. Tăietorii de lemne. Ne zâmbeau încurajator, ne zâmbeau prietenos. Și ei se certau. Nici ei nu se puteau pune de acord la numărătoare.

Sufletele ne-au fost cuprinse de seninătate și încredere nesfârșită. – Trăiesc! Există! Lucrează aparatele anglo-saxone. Mergeau în trei direcții: către Bulgaria, România și Ungaria. Dinspre Italia. Niciunul dintre noi nu se gândea că această invazie aviatică era doar o îndepărtată uvertură, nu atât pentru situația noastră de aici, cât deocamdată pentru eliberarea căminelor noastre.

– Nu suntem singuri!

După nici două ore a răsunat vuid muzica dragă: veneau înapoi. Tot așa de pline de demnitate, cu același calm și cu efectivele întregi. S-au găsit unii care le-au numărat exact. – Sunt toate! – strigau. – Ei, poate lipsesc una-două, – se auzea câte o obiecție – la urma urmei și asta e o realizare minunată! – Dar nu lipsesc! își ieșea din fire cel de dinainte. – Vezi bine că nu sunt în stare ăștia să doboare niciunul. Chiar dacă le atinge obuzul, au așa un blindaj..., fortărețele astea zburătoare au fost astfel construite, măi frate, că e ceva de minune!

Și se pornea discuția despre minuni, despre plăcile extraordinare de oțel, despre armament. A răsunat antiaeriana, dar după câteva lovituri a tăcut. – Vezi? Nici nu mai încearcă! – La ce le-ar folosi? – adăuga altul. – Trag una-două salve, doar de dragul onoarei, să nu se poată spune... – Sunt obligați să tragă! – explica un al treilea, cu obrajii încinși de agitație. – Sunt obligați. Trebuie trimis raportul că bateria a încercat, dar... – Nu primesc ăștia din Bor prea multe decorații – și, fericit, râdea cu poftă.

De atunci încolo acesta a fost evenimentul, numărul de program, senzația zilelor noastre monotone. Îi pândeam, îi așteptam pe acești mesia, eroii necunoscuți, și veneau cu punctualitate în fiecare zi, când cerul era senin. Pe vreme înnorată ieșeam triști la muncă, știam că astăzi nu vin alde Tommy, alde Johnny. Doamne! Dacă vreodată le-ar trece prin minte să aterizeze aici în vale, între munți, și ne-ar lua cu ei! Ce-ar fi asta pentru ei? Toată lumea ar putea fi luată cu douăzeci de aparate...

Zilele înnorate mai aveau o fațetă tristă. Lipsa fumatului. Chibrituri nu avea nimeni, acest articol nu era cunoscut nici în tabără, dar nici măcar în Bor. Le-am promis comercianților sârbi sume mari pentru o cutie de chibrituri, dar nu ne-au adus. Nu puteau aduce. Mulți dintre băieții aveau brichete. Era un articol de seamă. Articol de valoare foarte căutat. Benzină se mai găsea, în tabără curentul electric se producea cu motoare cu benzină. Dar în acele grupe în care nu lucra vreun ortac cu brichetă, fumatul era cu cântec. Să mergi la altă grupă pentru un foc era foarte dificil și riscant. Grupele erau destul de depărtate una de alta, iar pe drum omul putea fi prins ori de un todtist, ori de un alb. Dar pe vreme însorită nu era nicio problemă. Se găsea câte o lupă, două la băieți, iar

lentilele focalizau minunat razele de soare. Dacă nu bătea soarele, trebuia de cele mai multe ori să renunțăm la fumat.

Târgul cu vânzătorii sârbi se desfășura din nou netulburat. Controlul sever de la poartă încetase după câteva zile. Orice minune ține doar trei zile. Garda era interesată ca băieții să ajungă la bani. Cine ar fi cumpărat conservele, marmelada, și câte un așa-zis mic dejun de gardian: jumătate de pâine, o porție de unt, o porție de marmeladă? O sută cincizeci de dinari! Le trebuia pentru băutură.

Bucătarii noștri, în frunte cu Neumann și Singer, majoritatea personalului de la bucătărie erau insuportabil de aroganți ori brutali. Purtători de banderole albe. Pentru aceste funcții nu erau desemnați galbeni.

Odată cu degradarea calității hranei a crescut în aceeași măsură și brutalitatea bucătarilor. La distribuire, cine îndrăznește să obiecteze ori să spună ceva, era alungat brutal. Prin intermediul personalului de la bucătărie încă se putea ajunge la conserve bune, gustoase, la untură, margarină, unt, carne. Cine nu avea vreo relație cu ei, nu putea primi nici măcar un pumn de sare. Pe ortaci se putea vedea de-a binelea hrănirea proastă. Cu fețele supte, palizi, slăbiți, ei alcătuiau majoritatea în tabără. Pentru un pic de dulceață, pentru o îmbucătură cu iz de grăsime erau în stare să-și vândă și mântuirea sufletelor. Erau atât de înfomețați, încât și din mâncarea imposibil de mâncat mâncau porție dublă aceia care ajungeau la ea și cei care răzbeau împingându-se ori cu ajutorul pumnilor. Ăștia erau „suplimentisti”. Cel mai isteț suplimentist era Pali Nathan, domnul Redactor. Slab, nepretențios, acasă la Pesta își câștiga pâinea cu distribuirea de ziare. El era domnul Redactor. Avea un stomac fără fund, o poftă de mâncare insașiabilă. A treia ori a patra gamelă de mâncare, – căci dacă nimeni altul, el de atâtea ori lua supliment, – dacă nu mai putea s-o mănânce, o punea deoparte pentru a doua zi și o mânca rece. Pâinea era mucegăită. De multe ori trebuia să o aruncăm și astfel eram lipsiți și de felul nostru principal de mâncare. Se putea cumpăra însă și pâine sănătoasă. Roth bărbierul aducea cu sacul, de la gardieni. O sută cincizeci de dinari bucata. Propria noastră pâine.

Plutonierul de la magazie, László Hajdu, când a plecat acasă în concediu în Ungaria, în mod sigur a dus cu sine bazele viitoarei sale moșii.

Se puteau valorifica și obiecte din aur. Doar trebuia găsită sursa, relația, pe aceia dintre ortaci care erau investiți cu încredere din partea gardienilor. O mie cinci sute de dinari gramul. Dacă bănuiau că băiatul este strâmtorat cu banii, cu o mie două sute, și cu o mie. Mâini misterioase cumpărau totul.

La 20 iulie a văzut lumina zilei un zvon fantastic. L-au omorât pe Hitler! Era un zvon supărător. Cine scornește asemenea știri?! Cine are plăcerea să ne agite, să ne neliniștească cu asemenea știri?!

– Sârbii au spus-o afară la muncă! – Todțiștii au spus-o! – Un medic a auzit-o la radio, când tocmai era înăuntru și...! A spus-o și ăsta, a spus-o și ăla. Această știre nu s-a stins nici a doua zi. Într-adevăr, sârbii o șopteau confidențial, încet, la ureche, cu ochii strălucind: L-au omorât pe Hitler... La radio, englezii o repetau de mai multe ori pe zi: Hitler a murit! S-a comis un atentat cu bombă împotriva lui. Au pierit odată cu el numeroși ofițeri de grad superior.

În baraca totdiștilor seara nu a fost muzică. Concertul planificat a se ține de orchestra de prizonieri italieni nu a avut loc.

Se zvonea că s-a anunțat și la postul de radio german.

Asta era deja ceva serios. Aici nu mai încăpea îndoială. Până și cei mai sceptici au cedat. Știrea părea adevărată.

Așteptam de la un minut la altul vestea despre prăbușirea Germaniei. A sosit deci timpul. Acesta este deci sfârșitul european al marelui pârjol mondial. Au pornit speculațiile. Cum se va derula lichidarea? Pe cine și cum îl va ajunge și atinge? Fronturile, cum stau fronturile? Cum e cu invazia? Care e situația în Carpați? Dar a frontului de la Iași, din România?

Presupunerile au durat doar o zi. A doua zi, seara, totdiștii erau deja veseli, orchestra italiană cânta... Ce se întâmplase?

Radioul german a anunțat că Providența l-a scăpat pe Hitler în mod miraculos. A scăpat din atentat doar cu răni ușoare.

Nu voiam să credem. l-am asediat pe sârbi pentru știri. Aceștia spuneau cu tărie că a murit, că radioul englezesc încă mai repetă fără întrerupere... nu dați crezare propagandei germane, aia neagă, vor să ascundă adevărul. Iar noi îi credeam pe sârbi ziua, până eram printre ei. Însă seara, în tabără, auzeam din nou știri contrare, cum că trăiește.

Și treceau zilele și nu se întâmpla nimic. Pe vreme bună veneau avioanele anglo-saxone, pe vreme rea, nu. Monoton, punctual, imperturbabil. La o întoarcere a lor, o explozie înfiorătoare a cutremurat aerul. Unul din avioanele englezești a aruncat la câteva sute de metri de noi bombe de care nu reușise să se debaraseze în atac. Le-a aruncat între munți. Pe zone nelocuite putea să le arunce liniștit. În altă zi de zbor, unul din avioanele englezești s-a prăbușit în depărtare. S-o fi întâmplat ceva cu el. O dâră densă de fum indica traseul prăbușirii. Nu fusese doborât de antiaeriană.

De unde au scos-o, nu se știe, s-a răspândit știrea groaznică a pieirii a o mie cinci sute de oameni din detașamente de muncă. Acei băieți care fuseseră încorporați odată cu noi la Jászberény și pe care examenul medical îi găsisse inapți pentru muncă, ori cei care primiseră scutire de de la încorporare cu adeverință din industria de război. Mare parte din cei încorporați atunci se străduiseră să obțină scutire de un fel sau altul. Încercaseră cu adeverințe medicale, cu radiografii, și ce fericiți erau când strădaniile lor erau încununate de succes! Noi, cei care rămăseserăm, îi priveam cu durere în inimă pe norocoși: se pot duce acasă. Puțini, cei mai treji la minte, nici cu boli mai grave nu se prezentaseră la controlul medical, unii nu-și prezentaseră adeverințele din industria de război, chiar solide, preferând munca în detașament disponibilizării. Știrea de groază le dădea acum dreptate acestora. Pe cei o mie cinci sute de inapți și scutiți îi urcaseră în tren cu direcția Pesta și după Jászberény, înainte de Hatvan, SS-ul oprise garnitura. Pe cei o mie cinci sute de băieți îi mănaseră pe câmp și cu puști mitraliere îi împușcaseră la grămadă pe cei mai mulți dintre ei, în câteva minute. Probabil câțiva reușiseră să rămână în tren și să se ascundă. De la aceștia provenea știrea, dar pe ce cale a ajuns la Bor, rămâne o taină pentru totdeauna. Ne era deja tare teamă de zvonuri, chiar și de cele mai probabile...

Vremea trecea, mult timp nu s-a întâmplat nimic, când un eveniment de senzație a colorat monotonia zilelor. S-au distribuit cărți poștale de campanie, cu cărți poștale de răspuns atașate. Se putea scrie! Acasă! Toată lumea putea scrie o carte poștală. Am primit instrucțiuni stricte, ce este permis și ce nu. Că unde suntem și cum suntem tratați, nu. Că suntem bine și că nu avem niciun necaz, da. Și trebuia să scriem că se poate răspunde exclusiv pe cartea poștală de răspuns atașată, ca cei de acasă să nu ne scrie nimic ce poate fi obiectat de cenzură, pentru că atunci nu numai că nu ni se înmânează răspunsul, dar putem fi chiar atârnați, și să nu scriem mult, să nu scriem înghesuit, căci cenzura o va arunca necitită.

Unde să scriem, cui? Între timp se înființase și la Pesta ghetoul. Cine știe unde locuiesc ai noștri? Și cei din provincie? Unde să scrie cei cărora le fuseseră deportați aparținătorii când eram încă acasă? Au intrat în circulație multe cărți poștale spre vânzare. Ale celor care nu mai aveau unde să scrie, cărora tabăra din Bor le era unicul cămin, cărora rucsacul le devenise toată averea și singura valoare rămasă. Pentru acești băieți, scrisul cărților poștale a fost o senzație tristă.

Am scris mai întâi ciorne, ca nu cumva să trebuiască să corectăm pe cartea poștală, ori să scriem lucruri inutile, iar cele importante să rămână pe dinafară. Dar ce era inutil? Ce putea fi inutil, când aveam atâtea și atâtea lucruri de spus?

Când în sfârșit puteam crea o legătură cu familiile noastre, voiam să scriem tomuri întregi, să nu se întristeze, să reziste, că și noi rezistăm, că îi adorăm, că ne gândim doar la ei, și ce mai fac, și ce mai face unul sau altul, cum le merge, dacă au bani, care sunt perspectivele, dacă se aude că vor să-i deporteze și pe evreii din Pesta. În locul a mii și mii de întrebări și lucruri de transmis, aveam la dispoziție câteva propoziții croite zgârcit, și aruncam ciornă după ciornă.

Până la urmă am scris cărțile poștale, care au fost adunate. Socoteam, număram cam când ar putea sosi răspunsul. După cei mai încrezători, cam în două săptămâni, după cei pesimiști, în patru săptămâni. – Le duce cu poșta aeriană! – Sigur că da, nimic nu e mai important pentru ei, decât să ducă scrisorile evreilor cu poșta aeriană...! – Ești un bou! Nu doar cea a evreilor, toată poșta se duce cu avionul. Corespondența gardienilor se întoarce în opt zile.

S-au ivit și alte senzații. Mina din Bor a solicitat o sută cincizeci de oameni din tabăra noastră. O sută cincizeci de oameni trebuiau să plece jos, să părăsească tabăra dintre munți, ca să plece în groaza groazelor, în tabăra Berlin, în Bor, în camera de tortură, unde se lucrează 14-16 ore pe zi, unde cea mai mare parte a totdiștilor se ia la întrecere în brutalități cu gardienii unguri... După cum se părea, aceia dintre noi urmau să ajungă jos, care se dovediseră muncitori slabi și cei împotriva cărora erau obiecții.

Tabăra noastră, abia acum ne dumiream, era un sanatoriu față de tabăra Berlin. Pe băieți îi cuprindea frica acum, când grozăviile auzite începeau să ne amenințe propria piele. Aici se obișnuiseră deja. Aici eventual te pălmuia ori te lovea cu piciorul majurul, eventual nu. Aici, cu puțin noroc, duminica puteai scăpa de atârnavă. Acest joc de noroc îl cunoșteam deja și ne obișnuiserăm cu el. Dar cum era jos? Acolo nu era niciun joc de noroc! Bor însemna ologirea sigură ori pieirea.

– Și acolo există gardieni, – se consolau unii pe alții băieții, – și acolo fac bișniță militarii. Și acolo e nevoie de ceasuri, de cămăși și de haine civile pentru o eventuală evadare, și acolo se vând conserve furate și marmeladă, nu e dracul așa de negru...

Situația încordată a durat zile întregi. Ödön cel Mare i-a întrebat pe toțiștii cine sunt cei pe care nu îi pot folosi la muncile de aici. Todțiștii i-au ales pe nenorociți.

Seara, în tabără s-au pornit șopotiri misterioase. Albii care aveau serviciul la birou, cu excepția ortacului nostru Nemes, au reușit să aranjeze ca unele nume de pe listele întocmite să fie schimbate cu altele. Cursul acestui nou și încântător negoț s-a format în jur de cinci mii de dinari. Una din victimele de cinci mii ochite a fost și ortacul nostru János Klein, chelner din Budapesta.

Când i-au dus pe cei o sută cincizeci de oameni jos în Bor, toțiștii noștri au constatat cu mirare că unii, pe care ei îi desemnaseră, au rămas, alții însă, pe care voiau să-i țină, lipseau.

Todțiștii parcă se interesau mai puțin de muncă în ultima vreme. Doar când erau beți trebuia să-i eviți. Până acum obișnuiau să bea doar seara, după muncă, acum se întâmpla din ce în ce mai des să fie beți cu toții și ziua. Odată, doisprezece ortaci nădușiți, gemând, aduceau pe umeri din vale un trunchi uriaș. Chiar și fără povară era greu să urci panta abruptă. Unul dintre toțiștii, un șvab tânăr și jurat halitor de evrei, i-a scos în palme pe opt băieți de sub trunchi, când au ajuns în locul cel mai lunecos, mai abrupt și mai periculos. Au trebuit să care colosala greutate cei patru rămași. Alunecau, se împiedicau, cădeau în genunchi, umerii, obrajii le erau zdreliți de scoarța uscată de copac, picioarele le erau rănite de buruieni. Todtistul a savurat până la capăt, cu mâinile în șold, râzând în hohote și înjurând, înconjurat de camarazii lui și mai beți, munca aceasta făcută cu chin, sudoare și sânge.

Zilele treceau cu o uniformitate care ne măcina nervii. Mereu aceeași imagine, traseul plictisitor de arhicunoscut, cu diminețile când mergeam la muncă, copacii, stiva de lemne de la curbă, acea groaznică stivă stând invariabil acolo, având pe o latură o formațiune de iască semănând cu un cap de om. Uram acest cap, acest cap ițindu-se inevitabil în fiecare dimineață și toate celelalte, repetarea stereotipă a întregului ținut care ne arunca în ochi imaginea robiei și lipsei noastre de perspectivă. Serile zăceam obosiți și triști pe priciurile noastre.

Într-o seară am auzit: – Măi, îi spunea confidențial unul vecinului său. – Era cărăușul. – Măi, eu, acasă, dacă găseam pe lenjeria de pat nu o urmă de purice, ci o infimă murdărie, îi cârpeam o palmă nevستی-mii. Dacă supa era fierbinte, răsturnam soba de gătit pe ea. Măi, – a continuat acum foarte încet, vocea dogită tremurându-i înfundat, – când ne așezam la masă, femeia împărțea, mai întâi la copii, apoi își lua ea. Mie nu-mi punea. Eu întotdeauna primeam cratița. Cratița e a tatălui...

Ochii cărăușului erau în lacrimi. – Măi, a adăugat apoi, – eu nu aș mai pălmu-i o niciodată pe femeie...

În alt culcuș stătea întins un ortac fără să scoată vreun cuvânt. Dintr-odată s-a așezat și i s-a adresat vecinului:

– Spune câteva nume de femeie!

– De ce? – a întrebat vecinul.

Iritat, primul l-a zorit.

– Nu întreba, spune!

– Jolán, Irén, Sári, Anna, Bözsi, Rózsi, Klári.

– Mai!

– Mária, Mancsi, Vilma, Magda.

– Mai!

– Nu mai știu mai multe...

– Dar mai spune-mi, te implor, mai spune-mi...

– Teréz, Zsuzsi, Kati.

– Mai!

– Nu mai știu, pe cuvântul meu de onoare, nu mai știu. – După un moment de liniște: – Dar la ce-ți trebuie?

Liniște. A repetat întrebarea: – Spune, la ce-ți trebuie?

Ortacul a dat trist din mână și a spus:

– Să vezi. Acasă la Pesta am un prieten bun, la care mă duc în vizită în fiecare duminică. De ani de zile. Nu trece nicio duminică fără asta. El are o fetiță. Un îngerăș mic de șapte ani, un drăcușor, o dulce, deșteaptă, o mică comoară, cea mai mare dragoste a mea din lume, cu care mă pot juca și distra ore în șir, care vorbește cu mine ca un om mare, pentru care cutreier sămbetele prin magazine ca să-i duc un cadou, care mă iubește poate mai mult decât pe tatăl ei. De ani de zile, de când era bebeluș, crește sub ochii mei. Numele acelei fetițe, numele ei nu mi-l amintesc. Mă chinuiesc de săptămâni, în fiecare zi, mă bântuie ca un vâcolac. Numele ei, dragul ei nume, nu mi-l amintesc.

Liniștea plictisitoare care ne ucidea sufletul era tulburată ici-colo de câte un incident. Majurul a scos în palme bolnavii din cabinetul medical! Majurul îi ia la palme pe toți cei pe care-i prinde prin curte seara după ora opt și jumătate. Majurul l-a palmuit pe un ortac de-al nostru pe jumătate orb, pe care mereu trebuie să-l conducă cineva, chiar și ziua, pentru că nu vede nici la un pas în fața lui. L-a prins la W. C., l-a palmuit, sărmanul a căzut la pământ, majurul l-a năpădit cu lovituri de picior. S-a rostogolit în șanț, i s-au spart ochelarii... Acum zace acolo fără simțire, nu poate nici să se miște, sărmanul trebuie cărat înăuntru...

Ödön cel Mare l-a palmuit într-o zi pe micul Laci. Pe micul favorit ocrotit de toți, – Sakrament!²⁴ Der Kerl! Păi degeaba îți arăt, degeaba te învăț?! Nu vrei! Pur și simplu nu vrei să știi! Lausker!²⁵...!

– Er hat recht!²⁶ – au spus totdiștii veniți la fața locului. – Șeful are perfectă dreptate. – Șeful are perfectă dreptate, – spuneau și șefii de echipă albi.

²⁴ Înjurătură germană (n. tr.).

²⁵ Păduche! (lb. germ., n. tr.).

²⁶ Are dreptate (lb. germ., n. tr.).

– Șeful are perfectă dreptate, – repetau deja și galbenii. – Se vede că nici nu te străduiești, profiți de situație, că se ține cont de slăbiciunea ta fizică... așa un copil tânăr! Când eu aveam optsprezece ani...

Și soarta sărmanului Lacika s-a schimbat cu asta. Toți pe el îl criticau, toți se împiedicau de el, îl înjurau, îl mânau, inclusiv în tabără, seara, când îi venea rândul la măturat baraca, ori la alte munci, mereu găseau ceva de criticat la el, pe el, pe patul lui, în munca lui.

Micul Lacika a primit de acum înainte cele mai multe palme. Abia dacă trecea vreo duminică fără ca Lacika să nu fie atârnat.

Nenorocitul de copil nu mai era decât propria sa umbră. Ochii i se afundaseră adânc în orbite, ochii aceia mari, negri, de copil, spinarea i se încovoiasse de tot, abia se târa, picioarele rănite, purulente abia se târșâiau în papucii diformi de lemn, de pe care mereu se rupea cureaua ori sfoara. Și nu se găsea nimeni care să i le fixeze. Mămica lui era foarte departe.

Ödön cel Mare își făcea pe mai departe cu rigurozitate și conștiinciozitate germană rondul zilnic de control. Se oprea lângă o grupă de muncă, stătea o vreme, apoi, cu un adânc dispreț, spunea: man sieht... se vede, lucrați fără niciun interes... – și ca unul care spusese ceva important, se răsucea pe călcâie și pleca mai departe.

– Să fie chiar atât de limitat omul ăsta? ăsta crede serios că pe vreunul din noi îl animă simțul de răspundere pentru munca asta?

– Medic! Medic! – răsuna strigătul și în continuare, chiar de mai multe ori pe zi și prelung, pentru că medicii erau greu de găsit. Dormeau ori culegeau fragi în pădure. – Medic! Medic! – urgenta strigătul alarmat. – Vin, era răspunsul plictisit, apoi își mai culegea câteva fragi în șapcă și pornea în direcția vocii. Încet și nepăsător. Lădița lui cu pansamente era demult goală. Nici fașe, nici iod, nici vată. De ce s-ar fi grăbit? Consolare sufletească puteau da răniților și ceilalți.

A sosit din spitalul din Bor și tânărul nostru ortac nenorocit, peste care căzuse vagonetul, Pali Ezri. Cu rana de pe gât închisă, încă și mai slăbit, mai palid. L-am înconjurat. Îi pândeam avizi cuvintele, știrile, doar el putea ști multe, jos în Bor se pot auzi multe... Și povestea, povestea, că în spitalul din Bor nu se mai fac operații, el a fost ultimul. Îl evacuează. Că jos în Bor totdiștii deja s-au împachetat și stau gata de drum. Că fabricile nu mai au destul cărbune, căci partizanii dețin controlul căii ferate. Că radioul din Bor a anunțat schimbările intervenite în statul major al armatei germane și multe altele credibile și incredibile. Și abia se destrăma cercul celor ce puneau întrebări în jurul său, că-l și înconjurau alții, iar el repeta neobosit, zâmbitor, fericit că putea furniza știri senzaționale, că putea fi iarăși aici printre noi, că s-a vindecat, că a scăpat... Doar că era încă foarte slăbit, era obosit, ar avea nevoie de câteva zile de repaus și de ceva hrană mai bună.

Repaus nu a putut primi. Nici o zi. A doua zi a trebuit deja să iasă la lucru, căci nu avea febră. Hrană? Dacă avea bani, putea cumpăra marmeladă, ori ardei, dacă avea mulți bani, putea lua și untură. Nu a avut nici mulți, nici puțini, timp de o zi. A doua zi a sacrificat o cămașă și a avut de mâncare. Meniu de convalescență.

Comercianții sârbi, când puteau, ne strecurau Donauzeitung, ziarul din Balcani al nemților. Se formau grupe, se găseau buni cunoscători de germană care traduceau pe loc, citeau știrile

ungurește. Stăteau de pază oameni de-ai noștri, ca să nu fie cumva Ödön în împrejurimi. Ziarul era de trei-patru zile, dar noi devoram știrile. În fiecare zi scria că „s-a rectificat linia frontului”, că „s-a reușit desprinderea de dușman”, că „apărarea a fost îndârjită împotriva atacului efectivelor superioare ale rușilor”, și alte binecunoscute creații germane, așa încât ne primeam injecția zilnică de speranță. Tatonam precauți la totțiști, să vedem ce părere aveau acum despre situația războiului. Acum, că reușise invazia, despre care nemții făcuseră atâtea declarații batjocoritoare, amenințătoare și înfumurate, acum, că rușii realizaseră marea străpungere din est, oare ce credeau, mai aveau încredere, și dacă da, în ce aveau încredere încă acești totțiști?

– Germania, – era răspunsul, – nu va pierde acest război! Vin noile arme... – Asta era părerea tottistului nostru, Filipp.

Acolo între munți, părăsiți, cu toate știrile bune despre război, eram pentru câteva momente clintiți din crezul nostru de către acești nemți fanatici. Chiar și noi. Atunci am înțeles cum a putut influența propaganda germană chiar și multele capete mai luminate și cu gândire limpede ale popoarelor, abătându-le atenția de la adevăratul dușman prin propagarea urii împotriva evreilor. Care n-au văzut că „apărarea” imperiului hitlerist însemna pieirea lor. Armele noi... V-1 și anunțatul V-2. Totțiștii afirmau că aceste arme vor decide soarta acestui război, exact cum au făcut tancurile americane în primul război mondial. Ziceau că recunoașterea din Donauzeitung a retragerilor și pierderilor arată tocmai puterea nemților. Pierderi temporare care țin de înalta strategie, sunt destul de puternici ca să nu tăinuiască nimic.

Maestrul Goebbels²⁷ putea fi mândru de fiii săi vrednici.

Într-o zi, contrar obiceiului său, Ödön cel Mare a venit în turneul său de control zilnic nu de jos, ci de sus, de la șosea și a privit munca de acolo, de la înălțime. O grupă de douăzeci și cinci de oameni tocmai ședea.

– Netrebnicilor! Netrebnicilor! – a urlat.

Grupa s-a împrăștiat alarmată. A izbucnit scandalul. Ce va fi! Cel puțin două atârări de câte două ore. Dacă Ödön cel Mare face raport către gardă, vor fi pedepse foarte grele. S-ar putea să urmeze și bătaia cu bâta...

La raportul de duminică s-a întâmplat un lucru ciudat. Stătea acolo toată ceata de vinovați, iar printre ei era și Majrés, Fricosul, cum l-au numit încă din Ucraina ortacii. A luat asupra lui vina celor douăzeci și cinci. Era comandant adjunct al grupului și la raport a declarat că el dăduse voie oamenilor să șadă, pentru că lucraseră susținut și erau obosiți...

Pe Majrés l-au atârnat o oră, deoarece nu avusese dreptul de a da asemenea permisiune. Ceilalți, de data asta, în mod excepțional, au scăpat fără pedeapsă.

Majrés, fricosul, a intrat în rândul eroilor taberei de muncă din Bor.

Într-o dimineață, majurul și-a făcut bagajele și a plecat. S-a dus doar pe zece zile jos în Bor, convocat de lent-colonel. Acesta voia să ia ore de călărie de la el. Majurul era cavalerist, se

²⁷ Joseph Goebbels, ministrul propagandei în guvernul nazist (n. tr.)

pricepea foarte bine la cai, au explicat băieții. Disprețuiește din plin infanteria. Odată l-au văzut jucând șah. Nu era dispus să mute cu pionii, ci doar cu caii. Un cavalerist nu mută cu altceva, – zicea el.

Era greu să ți-l imaginezi pe majur jucând șah. Dar a trebuit să-l credem, căci a adăugat că ibovnicul mamei sale fusese maestru de șah.

Zece zile sunt zece zile. Și atâta e câștig curat. Pe ceilalți membri ai gărzii nu-i prea interesa altceva, decât afacerile. Militarilor care plecau în permisie, mai ales caporalului Frey, le dădeam așa-numite bonuri. Adică scrisori către aparținătorii noștri de acasă, prin care-i anunțam să plătească aducătorului acelor rânduri o anumită sumă de bani. Soldații ce plecau în permisie nu ne dădeau niciun avans pentru bonuri. Plăteau doar ulterior, la întoarcere. Unii. Alții doar jumătate, ori chiar numai un sfert. Erau și care nu ne plăteau nimic și mai erau și unii care nici nu se mai întorceau. Păi, e război, trebuie să riști. Cum îți este norocul!

Tabăra a primit un nou Lagerführer. A preluat întregul inventar și când a ajuns în baraca albilor, ochii i s-au oprit pe crucifix.

– Dar asta ce e?

I s-a explicat.

– Afară! Imediat să-l dați jos. Jidanul nu are crucifix!

Fără drept de apel. Dar nu era o catastrofă. Adepții lui Hristos se puteau ruga și fără crucifix.

– Să știi că am simțit că vine o catastrofă, – a spus un alb altuia.

– Cum așa? – a întrebat acesta înțeleghător.

– Ieri mi l-am pierdut pe Sf. Anton. Sunt disperat...

– Te înțeleg foarte bine, dragă prietene, bietul meu prieten.

În cele zece zile s-a întâmplat un singur incident. Într-o seară, populația unei barăci a întârziat la adunare.

Locotenentul a privit disprețuitor la mulțime.

– Asta-i aliniere? – a întrebat scârbit, dar blând, apoi s-a întors pe călcâie și s-a îndepărtat.

A fost jignit? Hotărât, asta era senzația noastră. E posibil și așa ceva? Aici? În împărăția loviturilor cu piciorul în burtă?

Tocmai ne frecam mâinile mulțumiți, când a intrat un gardian: „Toată baraca, adunarea! Numai baraca asta, separat!”

Am avut parte de un pic de gimnastică plăcută înainte de cină. Săritura broaștei timp de o jumătate de oră. Asta însemna să ne punem mâinile în șold stând pe vine și să sărim în vârful picioarelor prin toată curtea, dus-întors, apoi scularea, alergare dus-întors, apoi săritura broaștei din nou. Vai de cel care nu o făcea bine, cădea ori se dezzechilibra doar. Cu papucii de lemn, cu picioarele rănite, cu plămâni bătrâni, cu astm – timp de jumătate de oră. Unii leșinau. Era chemat

medicul, acesta îl frecționa, și omul trebuia să continue, implacabil. Am crezut că nu se va termina niciodată.

– O să învățați voi adunarea! – a fost cuvântul de încheiere, când în sfârșit am putut intra în baracă. Timp de două-trei zile, șchiopătând, toată lumea abia a fost în stare să umble.

În acele zece zile s-a întâmplat că pe șosea au apărut camioane în afara programului.

– Pașli! Măi, asta e pașli!

Pașli se numea în rusește retragerea în dezordine, pe jos, alandala.

Pașli! Asta e sigur așa ceva! Pe camioane erau lucruri neobișnuite. Lăzi de muniție, arme, militari germani cu căști, pachete, prelate, unelte...

– Asta nu e pașli, prietene! Ia uite, sunt și scaune, și mese. Nu ai vrea să-mi spui la ce e nevoie de mobilă la pașli?

Nu voiam să luăm la cunoștință. Asta e pașli. A pornit retragerea germană. Acum să fim deștepți, băieți! Să fim deștepți cu poziționarea. Să fim cu ochii în patru și urechile ciulite, nu cumva acum, în pragul scăpării să ne facă de petrecanie.

În drum spre tabără am fost plini de efuziuni unii față de alții. Sigur! Asta deja plutea în aer de zile întregi.

Știrile din Bor, că totdiștii deja s-au împachetat, dezinteresul totdiștilor față de muncă, majurul plecat... – Pe dracu' s-a dus el să dea lecții de călărie, a plecat să facă aranjamente în avans, poate s-a și cărăbănit. – Aici, prietene, s-a sfârșit melodia! Acest act scenic s-a terminat. A început ultimul! Dar acum să fim isteți!

Încă nu era ocazia să ne manifestăm istețimea. Nu era pașli, ci doar mutare. Toddiștii dintr-o tabără s-au mutat în alta.

Cu o zi înainte de revenirea majurului, un alb a raportat gărzii că dispăruseră doi oameni: Berkovics și Lali Szántó. Ziua lucraseră afară normal, fuseseră la locurile lor, iar acum nu mai erau. Nu-i găsea nicăieri.

Evadaseră. Pur și simplu, la încetarea lucrului rămaseră în urmă, nu intraseră în tabără. Am aflat de la prietenii lor mai apropiați că amândoi știau sârbește...

Nu i-au prins.

Pentru baraca albă, întâmplarea era deosebit de delicată. Unul din fugari era alb, element „de încredere”.

Și a doua zi a sosit majurul. Și a treia zi și albi a trebuit să-și vopsească steaua. Erau foarte triști. În loc de plecare acasă au avut parte de stea. Tristă soartă, aspectual nu se mai deosebeau de galbeni...

Majurul ne-a adresat o mare cuvântare. – Sigur, voi ați crezut că nu mai vin înapoi! Sigur, jidanilor împruțiți, iar au evadat doi dintre voi. Dar eu o să fiu mai sălbatic ca niciodată! Mistreț o să fiu! Mistreț! Nu mi-e frică decât de Dumnezeu! Nu mă îndur nici de maică-mea!

Din restul discursului am aflat că la Bor se ținuse procesul curții marțiale privitor la cei nouă fugari. – S-au apărât – a urlat majurul, – cu aceea s-au apărât porcii, cum că au fugit ca să scape de mine, că eu îi loveam și-i băteam. Iar eu am ieșit cu curaj și nu am negat! Da, îi loveam și-i băteam, dar am să le dau și picioare în burtă celor ce nu execută ordinele! Aici trebuie să se lucreze! Să se lucreze, să se lucreze și iarăși să se lucreze! Și eu lucrez, și domnul locotenent lucrează! Mistreț o să fiu! Din păcate, nu-i suport pe luda! Nu o cruț nici pe maică mea! Era un sălbatic ibovnicul maică-mii!

Despre sentință nu am aflat nimic.

Pălmuirea plontoanelor a fost reluată. Unul din plantoanele noastre, un om bine legat, pantofarul Weisz, s-a dat înapoi și s-a răzvrătit împotriva bătăii. Cu o voce puternică, hotărâtă, milităroasă: „Domnule plutonier major, nu mă loviți! Nu aveți dreptul! Scoateți-mă la raport, acolo îmi va fi stabilită pedeapsa, dacă am fost vinovat! Dar dumneavoastră aici nu puteți să mă loviți! Sunt un om mai în vârstă, tată de familie...”

Atâta i-a trebuit majurului. Ochii i s-au întunecat. Figura lui țigănoasă s-a întunecat și mai mult, dacă asta e posibil, de la sângele care i-a năvălit în față. S-a năpustit la planton. L-a lovit, l-a bătut unde apuca. – Ține, jidan împuțit! Na! Cică eu n-am dreptul! Na drept! Omului în vârstă, tatălui de familie...!

În fine a încetat. – Duminică te prezinți la raport! Te aranjez eu! Ce-ai să-i spui domnului locotenent, de ce te scot la raport? De aia, pentru că mi-ai spus majur împuțit. Am auzit când ai spus: majur împuțit...!

Și cu asta iar s-a sălbăticit. Iar s-a năpustit asupra lui și atâta l-a palmuit, până „a recunoscut” că a spus „majur împuțit”.

L-au atârnat duminică pentru două ore, sub directa supraveghere a majurului. A pus să se strângă cureaua atât de tare, încât brațele ortacului nostru nu și-au revenit o săptămână.

Munca de afară s-a tot atenuat, a lăncezit. Todtiștii nu se mai preocupau practic de nimic, doar beau.

S-a schimbat și orarul avioanelor. Apăreau la intervale neașteptate, dezordonat. S-au schimbat fronturile, s-a schimbat și tactica aviatică a anglo-saxonilor. Donauzeitung publica fără înconjur, pe față, articole despre pierderi. Doar editorialul, doar acela mai disimula în continuare. Cu V-1 și cu noile arme așteptate. În fiecare număr, pe prima pagină, erau caricaturi, glume deplorabile ale propagandei germane.

Nu mai putea fi departe sfârșitul. Nu mai putea fi departe.

Pe inginerul sârb nu-l mai văzuserăm de zile întregi. Plecase în concediu și nu se mai întorsese. Ortacii ingineri care lucrau cu el nu ne puteau da lămuriri, atât am aflat însă de la ei că inginerul sârb îi tot îndemna să nu cumva să evadeze... Era un om ciudat pentru un sârb. Trebuie că era un om tare de încredere pentru nemți, de-i dăduseră și concediu. Și pe lângă asta mai și lucrase prost. Urmașul lui, un inginer todtist găsea la fiecare pas măsurători greșite, terasamente întregi fuseseră ridicate pe direcții strâmbe. Aveam în fața ochilor fața lui inteligentă, radioasă, nasul său acvilin, mișcările sigure, superioritatea zâmbitoare. – E imposibil. Aici ceva nu e în ordine!

Vara fierbinte a secat fântâna din care se alimenta spălătorul nostru. Acum nu numai că timpul stabilit pentru spălare era prea scurt, dar și din lipsa apei ne era compromisă posibilitatea de a ne spăla. Majurul, când îl prindea pe câte unul la spălător, îl alunga. Ne spălam afară, la locul de muncă, în băltoace. Apa potabilă provenea din două mici izvoare, din care ne umpleam ploștile, la spălător puteam ajunge doar rareori la apă.

În curte era interzisă circulația fără steaua galbenă, banderola galbenă și fără șapcă. Cine era prins de majur, era pălmuit și atârnat duminica.

Duminica după masă, la controlul de despăduchere, majurul se posta lângă medici și urla: – Să fie controlați temeinic păduchioșii, jidanii ăștia păduchioși! Păi sigur că au păduchi, niciunul nu vrea să se spele!

Cu toate acestea păduchii erau din ce în ce mai puțini. Într-o duminică abia de s-au mai găsit câțiva cu păduchi într-o baracă.

Majurul îi îndemna și pe totdiști: – Mânați-i pe împuțiii de jidani! Mânați-i! Să nu-i cruțați! Să lucreze, să lucreze, să lucreze și să lucreze...

Majurul se înhăita în mod bătător la ochi cu totdiștii. El râdea cel mai tare la glumele acestora, cu toate că nu înțelegea nemțește. Îi bătea apreciativ pe umeri și nicidecum nu voia să observe că aceia îl disprețuiesc și îl privesc de sus. El doar îi bătea pe umeri.

A sosit poșta! Cărțile poștale de răspuns! Locotenentul era în permisie, în locul lui efectua cenzura Barcza, micul plutonier. Cum parcurgea cu privirea câteva, le și dădea spre distribuie în barăci. A muncit o jumătate din noapte, doar ca să primim cât mai repede rândurile așteptate cu înfrigurare. Au sosit și cărți poștale neregulamentare, nu pe formularele oficiale, și scrisori. Pe acestea nu le-a rupt. A chemat destinatarii respectivi la el în birou, li le-a dat spre citire, apoi a trebuit să fie distruse. Nu cumva să afle locotenentul de ele.

Sosirea poștei a produs multă bucurie și multă supărare. Cei din Pesta au primit aproape cu toții răspuns și vești relativ liniștitoare. Încă erau acasă, încă nu fuseseră deportați și poate... de-o vrea Domnul... Cei din provincie, chiar și cei din jurul Pestei și-au primit înapoi cărțile poștale, cu o mică fițuică lipită pe ele: „Destinatar negăsit la domiciliu”. Durerea le-a fost de nedescris. Am încercat să-i consolăm, să nu-și piardă toate speranțele, poate nici nu i-au deportat, poate mai sunt încă în ghetou, doar că acolo nu se transmite poșta.

Căci dinspre Ungaria radioul aducea știri mai bune. Și din Donauzeitung se putea citi printre rânduri că criza guvernamentală chiar a avut loc. Guvernul Sztójay a fost înlocuit cu guvernul Lakatos, se părea că au reușit să slăbească presiunea germană. Guvernul Lakatos a declarat că problema evreiască chiar trebuie rezolvată. Dar nu acum. Mai încolo, după război. Țara are acum sarcini mai importante...

Majurul s-a arătat îngăduitor. El însuși i-a urgentat pe băieți ca să scrie cât mai repede cărțile poștale nou distribuite, pentru ca și răspunsurile să poată sosi cât mai curând.

– ăștia presimt ceva. Se pare că de-acum vor să-și scape pielea.

Veștile retragerii din Serbia și veștile de acasă au împlânzit garda...

Într-o seară, la stingere, a dat buzna în baracă domnul Redactor. Gâfâia de alergătură. Și-a dat repede jos hainele.

– Alarmă aeriană! Alarmă aeriană!

Asta însemna că vine majurul.

Domnul Redactor abia a apucat să se bage sub pătură și își molfăia Dumnezeu știe a câta porție de cină, că majurul a și apărut în ușă, zdrăngănind, s-a oprit, și-a pus mâinile în șold.

– Care din voi a spus alarmă aeriană?

Tăcere momentană. Aerul era încărcat de pericole. Ei, acum începe o mare pălmuială. Domnul Redactor, știind că orice tergiversare poate doar să-i agraveze situația, s-a ridicat în pat și a raportat.

– Eu am spus, raportează supus.

– Alarmă aeriană! – a urlat majurul. – Colosal! Alarmă aeriană! Asta aș fi eu, nu? – Și a izbucnit în hohote de râs.

Domnului Redactor îi mergea repede mintea și a prins curaj.

– Într-adevăr, domnule plutonier major.

– Adică e alarmă aeriană când vin eu, nu? – Își ținea coastele de râs. Bine, bine dragă fiule. Mâine te prezinți la bucătărie. Ai înțeles? Le spui bucătarilor să-ți dea porție dublă la ordinul meu, dragă fiule! Și dimineața, și la prânz, și seara! Alarmă aeriană! Alarmă aeriană! – a mai repetat de câteva ori, în timp ce ieșea.

Asta i-a plăcut majurului.

Ținea de marele noroc al Redactorului că a doua zi era duminică și porția dublă se referea bineînțeles și la marmelada de la cină.

În Donauzeitung a apărut o fotografie a sălii în care avusese loc atentatul împotriva lui Hitler. În sală nu rămăsese întreagă nicio piesă de mobilier, se vedeau urmele unei explozii uriașe. În mod miraculos, o măsuță lângă care stătuse Hitler în picioare, rămăsese neatinsă. Pe marginea fotografiei stăteau Hitler și Mussolini, dincolo de intrarea sălii. Hitler îi arăta lui Mussolini locul faptei. Acest fragment era o adăugare a unei imagini copiate. Chiar și un nespecialist putea constata asta. Dar independent de faptul că mai trăia Hitler sau nu, soarta războiului era decisă. Anglo-saxonii depășiseră deja Parisul, rușii Varșovia. În orice caz, dacă ar fi reușit atentatul de la 20 iulie, ori dacă ar fi ieșit la lumină pieirea lui Hitler...

Locotenentul a revenit din permisie, dar nu ne-a schimbat prea mult viața. Au mers toate mai departe pe drumul lor. Se povestea că nu a putut veni până la capăt cu trenul. Din cauza partizanilor. Ultima parte a drumului a trebuit să o facă pe un camion.

Eram tunși cam o dată la două săptămâni. Acum nu îi mai interesa nici asta. Într-o noapte am auzit dinspre curte voci de femei:

– Gardă, raportează cu supunere, mergem... și râdeau zgomotos. Erau două. Apoi au intervenit râsete de bărbați. Apoi au râs toți cei din gardă. Erau două femeiești piliate. Garda le adusesse, care s-a distrat mult. Au băut, au cântat la acordeon. Inclusiv nemții. Și noaptea, și ziua. Locotenentul abia mai putea fi văzut. Se spunea că bea toată ziua. Dacă din întâmplare traversa ziua curtea, nici nu ne băga în seamă.

Se simțea în aer vântul schimbării. – Miroase a sfârșit, spuneau băieții. – Nu vom mai termina construirea acestor terasamente, – asta era opinia generală. Unde vom ajunge, când vom pleca, nu putea ști nimeni. Dar consideram ca sigur că în curând vom pleca. Până și toțiștii vorbeau de asta. Spuneau că vom merge în Bácska, acolo vom construi fortificații. Și în Banat.

Din știrile care ajungeau la noi și din Donauzeitung-ul toțiștilor simțeam că în fundal se petrec evenimente mari. Adeseori se puteau auzi bubuituri de tun îndepărtate. Dinspre România, dinspre Bulgaria. Și despre partizani soseau din ce în ce mai multe știri. După cum se susținea, se apropiau de Bor!

Vești despre evadări, și de aici, și de colo, din alte tabere. Nu mai era ceva senzațional. În ultimul timp reușise aproape fiecare evadare. Poate partizanii erau aproape.

Într-o noapte, toțiștii noștri, în timp ce beau vin, au votat dacă să ne omoare după ce se termină munca, ori ba. Jumătate din ei, printre care Jakob, Burbach și unul dintre cei doi Kaltenbach, au votat da, jumătate – nu. Nu am luat-o în serios. Știam doar atât că ăștia nu ne vor omorî. Nu era de competența lor.

– Toțiștii nuucid. Doar le umblă gura, se grozăvesc unii în fața altora. Nu ne interesa nimic altceva, decât schimbarea. Să plecăm de aici! Să plecăm în sfârșit! Să ne mișcăm odată! Să simțim că soarta nu ne-a legat aici definitiv. Indiferent, oriunde! Loc nou, griji noi, vom lupta cu ele.

Cei mai optimiști au început să adune alimente. Să facă provizii. Și de țigări. De benzină pentru brichete. Își pregăteau de drum rucsacurile, s-a înviorat comerțul. Grosul ceasurilor se epuizase, lucrurile de vânzare se terminaseră, fiecare mai avea doar strictul necesar. Două cămăși, eventual doar una, izmene la fel, batiste, șosete, prosoape, din toate doar rămășițe, de care nu ne mai puteam lipsi. Bani încă se mai găseau. Și se mai făcea troc. Acesta era cel mai frecvent. Brânzeturi, sardele, conserve de pește, marmeladă, untură, margarină, unt, pâine, țigări, tutun, foiță de țigară, fiecare schimba din ce avea un surplus.

Și cum, mai devreme ori mai târziu, orice știre se adevărește...

Duminică a sosit ordin din Bor, ca toțiștii să se împacheteze, să ia doar cât pot duce cu ei, restul lucrurilor va fi transportat ulterior. Și a doua zi am aflat că venise pe aici lent-colonelul și anunțase că peste câteva zile pornim și noi. Va începe marșul în jos spre Bor tabăra cea mai de sus, apoi pe rând celelalte. Iar din Bor acasă! În Ungaria! Este ordinul ministrului apărării cum că cei la muncă în Bor trebuie transportați acasă, este nevoie de ei la munci în țară!

Au oprit lucrul. Afară trebuia demolat tot ce se putea, cărate șine, adunați vagoneti... Și am împachetat, am curățat, am făcut ordine și am cumpărat. Prețurile urcau de la un minut la altul. Cererea creștea mereu. Dădeam orice sumă pentru orice. Acum nu mai conta, în curând vom fi

acasă, iar acasă oricum e altfel, putem procura mai ușor câte ceva. Trebuia să fim pregătiți pentru drum, cine știe cât va dura, cine știe dacă pe drum vom primi hrană. – De mâncat trebuie să mâncăm, poate acum vom avea nevoie de putere mai mult ca niciodată.

S-au distribuit bocancii. Alintam, mângâiam demult văzutele noastre averi. Papucii din lemn au dispărut pe loc.

Aspectul șoselei s-a schimbat. Alergau camioane încolo și încioace, cărau cele mai diverse lucruri, de la arme la obiecte de mobilier. Fără îndoială, a pornit lichidarea finală. Irevocabilă. – Dacă nemții încep ceva, nu se lasă, asta nu e joacă, la nemți nu e obiceiul de a se retracta. Cel puțin deocamdată. La totțiști nu se putea observa nimic după aparențe.

La vizita medicală toți s-au angajat pentru a efectua drumul. Cei cu picioarele rănite, șchiopii, epuizații, înfometateții, toți.

Ce va fi pe drum? Va veni vreo bucătărie cu noi? Am primit răspuns și la asta. Se vor distribui alimente negătite. Fiecare va primi o porție de fasole, mazăre, marmeladă, ceapă. Nu va veni nicio bucătărie cu noi, noi va trebui să gătim, individual.

Încă un ultim bărbierit, ba încă și o ajustare de frizură – părul începuse să ne crească binișor, – încă o ultimă încercare la spălător, la dușuri, – și încă un pachet de tutun, încă o pâine, să fie din belșug. Ne ridicam cântărind rucsacurile, să vedem dacă nu sunt prea grele. – Ne așteaptă un drum lung. Eventual ne vom ușura bagajele aruncând ceva boarfe, dacă nu vom mai putea, dar trebuie să ducem mâncare destulă, asta e cea mai importantă, orice altceva este mai puțin necesar.

Spre seară s-a răspândit vestea că vom merge din Bor cu trenul, către Zaječar, afară din Serbia. Oricum, ar fi fost un drum greu pe jos. Cine știe câți ar fi cedat pe drum, chiar și fără bagaje, darămite cu rucsacurile grele.

Era bătător la ochi că toată mobilizarea și pregătirile de plecare nu ajungeau la noi prin ordine oficiale. Mereu doar „au trimis vorbă”, mereu doar câte un delegat alb, ori un conțopist aducea noile dispoziții. Doar știam că la armată toate se petrec la ordin, dat la adunare regulamentară. Însă abia de-i vedeam pe gardieni, și nici pe ofițeri. Și majurul doar a distribuit bocancii, fără palmuri și fără atârări.

Numai vremea de-ar rămâne așa. Senin, uscat, vreme de sfârșit de vară. Nici cald, nici frig. Minunată pentru marș. Până jos la Bor sunt treizeci de kilometri, și cine știe, într-adevăr vom fi duși cu trenul? Sunt destule vagoane acolo? Se zvonea că primii vor fi duși italienii, prizonierii de război. Pe ei urma să-i ducă în Germania. Puteau fi vreo zece mii. Un efectiv mare. Apoi noi, evreii, șase mii. Trei mii în Bor și trei mii în taberele din munți.

A treia zi am auzit strigăte puternice. Am alergat îmbulzindu-ne afară în curte. La gard se înghesuia deja o mulțime de oameni.

– Vin! Vin! Vine prima tabără!

De sus venea pe șosea o mulțime întunecată.

Care din tabere e asta? – Bineînțeles, cea mai de sus.

Erau italieni. Cea mai de sus tabără italiană, mărșăluiau în jos, în direcția Bor.

În sfârșit! S-au urnit lucrurile!

Coloană pestriță. Grămadă murdară, zdrențuită, cu boccele, roabe, transpirați, prăfuiți, – pași!

Da, asta e deja pași! Pași serios! – Vezi, așa arată pași-ul adevărat!

Urlete, strigăte, fluturat de pălării, salutări prin gardul de sârmă. Mulți s-au oprit pentru apă. Am alergat după ploști. Cândva, nu așa demult, a fost invers. Italienii ne aduceau nouă apă, de după gardul de sârmă ghimpată. – Urale zgomotoase, râsete fericite: acasă! Mergem acasă! Trăiască! Evviva!

Apoi un nor de praf a înghițit mulțimea.

În aceeași zi a mărșăluit încă o tabără italiană prin fața noastră. Socoteam când ne vine nouă rândul. O zi-două cel mult.

A doua zi a fost liniște. Am fost foarte triști. Credeam că se anulase plecarea.

Dar în ziua următoare a sosit prima tabără evreiască. După câteva ore următoarea. Asta a înnoptat la noi. Veneau de la Laznica, parcurseseră deja patruzeci de kilometri. Multe fețe cunoscute, mulți buni prieteni s-au reîntâlnit aici. S-au năpădit unii pe alții cu întrebări. – Cum ați trăit, ce ați lucrat, cum ați fost tratați, câți sunteți?

Lipseau cam o sută optzeci de oameni. Rămăseseră în urmă încă de la plecare. Iar comandantul lor, un locotenent major, i-a lăsat să fugă.

Cine putea spune dacă făcuseră bine? Cine știa ce era mai înțelept: s-o tai acum, ori să mărșăluiești cu gardienii, acasă?

– Doar ne duc acasă, de ce ar trebui să evadăm acum? Ar fi cea mai mare nechibzuință...

– De neînțeles. Păi comandantul vostru, locotenentul major Nagy, doar are responsabilități, trebuie să dea socoteală pentru fiecare om! Cum adică le-a îngăduit să fugă celor o sută optzeci de băieți? Ce a spus?

– Nimic. A zis că cine rămâne în urmă, o face pe proprie răspundere.

– Asta a zis? Nimic altceva?

– Nimic altceva.

Nu pricepeam. Ceva nu era în ordine. În creierile noastre agitate s-au înfiripat gânduri și griji sumbre. – Păi dacă e pe-așa, atunci... Nu îndrăzneau s-o spunem, fiecare aștepta s-o spună celălalt...

... atunci ne pot omorî liniștiți. Eventual motivează că am rămas în urmă. Pe propria noastră răspundere...

... atunci totuși este vorba de fugă! Nicidecum de o retragere organizată. Atunci poate de aceea ne adună pe toți în Bor, ca să termine cu noi. Poate doar aceia vor scăpa cu adevărat, care vor rămâne în urmă. Poate din omenie a închis ochii comandantul ăstora.

Și fenomenul neliniștitor că nu exista niciun ordin... Totul se petrecea pe bază de comunicări.

Și mai sus de noi nu mai era nicio tabără, deja era rândul nostru, iar noi încă nu porneam.

De zile întregi liniște. Începeam deja să ne atingem de proviziile pregătite pentru drum. Se încurcau socotelile, cu țigările, cu pâinea, cu tot.

Și, în sfârșit, încolonarea! Încolonarea!

Majurul. Majurul și-a reluat vechiul ton.

– Sigur că da, jidanii împuțiți au crezut că o să plece, că o să fie acuși acasă, în mama lor...!

Lent-colonelul fusese la noi în prealabil, în vizită. – Lent-colonelul sabotează transportarea noastră acasă! La presiunea nemților. Nici pe la Zaječar nu se mai putea merge. Calea ferată era din nou în mâinile partizanilor. Și de sus, dinspre șosea, partizanii se apropiaseră mult. Majoritatea taberelor evacuate de sus erau deja în mâinile lor. Lent-colonelul tot târăgănese pornirea. Dacă porneam atunci, imediat când venise ordinul din Ungaria, poate mai puteam pelca.

Și s-a pornit și ploaia. S-a stricat și vremea.

Todțiștii s-au sălbăticit. La împachetarea lor, la inventarieri ne mânau, ne loveau, trăgeau cu arma, ne pălmuiuau. Majurul așîderea.

Rupți de oboseală, frânți, nimicivi sufletește, stăteam întinși serile în barăci.

Adunarea pentru cină. Distribuirea cinei se făcea în silă, când pe lângă gard au duduie câteva mașini blindate nemțești, încărcate cu militari cu căști.

O împușcătură. S-a repetat. O nouă împușcătură. Din pădure. Apoi răpăit de armă automată, focuri de pistol-mitralieră...

– Înăuntru în barăci! Fiecare în baraca lui! – a răsunat ordinul. Todțiștii și garda au alergat după arme, iar noi am fugit în barăci. La câțiva pași de noi se înfîgeau gloanțe în colb.

Din pădurea de deasupra taberei, partizanii trăgeau în blindatele germane.

Garda s-a postat în buncărele din lemn, de acolo trăgeau către pădure. Sub pedeapsa de a fi împușcați pe loc, nouă ni s-a interzis să ieșim din barăci. Ne-am culcat pe burtă. Și în jurul nostru loveau gloanțele și răpăiau armele automate.

Era noapte întunecată când a încetat lupta. Dintre gardieni nu era nimeni rănit. La blindatele germane, așa se spunea, erau mai mulți morți și răniți. N-am văzut. Nu am putut vedea.

Dimineața s-a răspândit vestea că dintre albi, cei care erau pe jumătate evrei și cei care făcuseră armata, vor primi arme.

În scurt timp, câțiva au și primit. Și Xaverius. Xaverius era cel pe care la Jászberény, la încorporare, colonelul Zentay îl chemase la el pentru ceva. Se prezentase regulamentar: „Domnule colonel! Reisz Xaverius Ferenc, raportează supus.”

– Ceee? Xaverius? De ce nu de-a dreptul Isus Cristos?!

– Raportează supus, l-am primit la botez...

– La botez?! Apăi atunci alătură-te evreilor albi de acolo!

Și la amiază a venit ordinul: la ora două pornește tabăra, jos la Bor.

Ploua mărunț. Pentru totdiști au sosit camioane. Gardienii și noi am pornit pe jos. Inițial am primit pauze de odihnă. Câteva minute la o oră. Apoi s-a întezit ploaia. Nu se putea să ne oprim. După trei ore de marș fără odihnă ne trăgeam deja foarte greu picioarele. Povara oricum grea din spinare și de pe umeri o simțeam din ce în ce mai grea, totul se îmbibase cu apă. Ne șiroia ploaia de pe șepci pe gât, dedesubt pe corp, în bocanci ne plescăia apa, cui nu i s-a înmuiat talpa, i s-au udat carâmbii. Ne clătinam. La cea mai mică ciocnire unul de altul, ceea ce în marea mulțime era inevitabil, dacă rucsacul vreunuia se ciocnea de al celui care mășăluia alături, ne pierdeam echilibrul. Era deja întuneric beznă, trecuse de ora opt. Veneam de aproape cinci ore de la ultimul repaus, fără întreruperi, în ploaia torențială, când în sfârșit a apărut Borul. La marginea orașului a fost oprită coloana. Pentru ce? Nu se știa. Am stat cam o oră. Deja nu mai simțeam oboseală, deja nu mai simțeam ploaia. Coloana a pornit din nou. După un marș de încă o oră, am sosit. Unde? Undeva. Nu vedeam pe întuneric. Dar am sosit, desigur, deoarece coloana s-a oprit, apoi ne-au mânat într-un loc întunecat beznă. Era un fel de clădire, așa bănuiam, căci a trebuit să intrăm printr-o poartă. Mulțimea s-a oprit. Era un acoperiș deasupra noastră, asta am simțit, pentru că nu mai cădea ploaia pe noi.

O lanternă a țâcănit și a proiectat un fascicol puternic deasupra capetelor noastre.

Era plutonierul Barcza. Micul plutonier. El s-a îndurat de noi.

Eram într-un hambar uriaș. Urme de cunoscutele paturi din lemn ici-colo, sparte, distruse. Altfel doar pământul gol.

Gunoii, murdărie, noroi și putregai pe pământ. Lanterna s-a stins. Am rămas acolo în întuneric. Fiecare s-a așezat pe jos, acolo unde stătea. Uzi, uzi leoarcă ne-am întins pe pământ. Din păturile noastre se putea stoarce apa. Cu ele ne-am acoperit.

Dimineața am putut vedea unde suntem. Într-una dintre multele tabere de barăci din Bor. Trei barăci uriașe, despărțite prin câte o curte îngustă, și în fiecare baracă era câte o tabără strămutată din munți. Eram aproape o mie cinci sute.

În rucsacurile noastre nu rămăsese uscat nici măcar un capăt de batistă, darmită să-ți poți schimba lenjeria. Spre norocul nostru a răsărit soarele, ne-am îngrămădit și ne-am înghesuit în curtea îngustă, stăteam în băltoace și am încercat să ne uscăm lucrurile și pe noi înșine.

Am petrecut două săptămâni în acel loc mizerabil. Doar această tabără avea bucătărie și aici veneau, cu excepția taberei Berlin, toate taberele coborâte din munți. Cam trei mii de oameni. Trei mii de oameni stăteau la coadă pentru micul dejun, prânz, cină. O singură distribuție dura trei-patru ore.

Majurul a intrat în funcțiune. A preluat comanda peste tot. Și pălmuia. Aici s-au adunat și gardienii celorlalte tabere. Nici ei nu au rămas mai prejos în ce privește bătăile. Noaptea nu mai știam unde să ne refugiem. Înăuntru în barăci era imposibil de rămas din cauza ploșnițelor. Cădeau de sus peste noi cu miile, de îndată ce adulmecau că ne-am culcat. De parcă ne împungeau cu ace, trupurile ne ardeau, aveam mâncărimi din creștet până în tălpi, peste tot. Să

ieșim! Să ieșim! Cine cum putea, stătea pe afară în curte. Însă aici persista amenințarea bățăilor. Garda bătea și lovea toată noaptea oamenii. Cu mâna, cu piciorul, cu patul puștii. Nu se putea merge la latrină. Se sălbăticeseră, nu mai aveau formă umană. Lent-colonelul venea des să viziteze barăcile.

În timpul zilei, cei mai norocoși erau duși la muncă. Nemții aveau nevoie doar de douăzeci, treizeci sau o sută de oameni. Aici nu totdiștii ne puneau la muncă. Era Wehrmachtul. Ne duceau la periferia orașului la construit fortificații, întins sârmă ghimpată, săpat de șanțuri. Se pregăteau de apărare. Era bine și liniște printre ei. Erau politicoși, îngăduitori, răbdători. E adevărat că flămânzeam, dar preferam să lucrăm înfometăți, decât să fim în iadul dinăuntru. Rația zilnică de pâine ni s-a redus la o sută cincizeci de grame. O felie de pâine. Asta era hrana noastră pe o zi întreagă. Și ceva lături diluate la prânz și altele și mai groaznice seara. Inițial ne mai dădeau dimineața un pic de marmeladă și margarină, apoi ni le-au anulat și pe acelea. Personalul nostru de la bucătărie făcea rost și aici de hrană. Piața „neagră” de alimente a ajuns la cote neatînse până atunci. Ici-colo se mai putea plasa câte un ceas de mână, la un sfert de preț. Și o cămașă, ori o izmană: la prețul a douăzeci de țigări. Câțiva din ortacii noștri ieșeau la lucru în brutăriile din oraș. Aștia furau de acolo câteva pâini și le aduceau în tabără. Cei o mie cinci sute de oameni se luptau zilnic pentru cincisprezece-douăzeci de bucăți. Prețul pâinii de un kilogram a sărit la patru sute de dinari.

În Bor, mina și unitățile de prelucrare stăteau. Totul era gol, rece și părăsit. Doar Wehrmachtul mai dădea de lucru la periferie, la fortificări. Zvonurile se răspândau unul după altul. – Garda își ia tălpășița la noapte, – era una din veștile „sigure”. – Lagerführer-ul de aici, un băiat neamț tânăr, blond, își face deja bagajele! Se golește depozitul! – Măine pornim! – Conform unei vești primite din sursă „sigură”, poimăine pornim! – Nu se pornește decât săptămâna viitoare! – Mai întâi vor fi transportați prizonierii italieni!

Și din toate aceste știri nu se adevărea nimic. Doar atât că, sub conducerea majurului, garda lovea și bătea, că ne chinuiau zilnic ore întregi cu așa-zise exerciții de disciplinare, și că a trebuit din nou să ne tundem la zero. Acel păr ce începuse să crească, mijit, frizura noastră mult dorită și îngrijită.

Dincolo, în tabăra Berlin, unde de mai bine de un an și jumătate sufereau ortacii noștri, într-una din dimineți, la spălător, s-a iscat o bătaie. Un băiat doar în izmene și în rest dezbrăcat, și-a împins ortacul din fața robinetului. S-au încăierat. S-a aflat că cel doar în izmene era un gardian.

La raport, ortacul s-a apărat că nu l-a recunoscut pe militar, acesta fiind dezbrăcat, a crezut că e ortac la muncă și de aceea nu i-a dat întâietate la robinet.

- După față nu l-ai recunoscut?
- Nu. Nu l-am recunoscut.
- Dar totuși l-ai fi putut recunoaște, dat fiind că avea părul lung.
- Raportez supus, și nouă ne-a mai crescut părul.

Și majurul a dat ordinul. Cei șase mii din detașamentele de muncă au trebuit să se tundă din nou la zero.

Afară la muncă pentru Wehrmacht, o dată, din greșeală – o nepotrivire de ceas – am încetat lucrul mai devreme cu o oră. Am vrut să ne retragem . Șeful de echipă, un Oberfeldwebel²⁸, ne-a oprit.

– Încotro, domnilor?

Am spus că e timpul, mergem în tabără.

Am descoperit că ceasul nostru nu funcționa bine. Oberfeldwebel-ul era vizibil încurcat.

– Vă rog, domnilor, nu mi-o luați ca șicanare, știu că dumneavoastră lucrați conștiincios, dar eu trebuie să raportez exact cât ați realizat și în cât timp... dar mă rog, plecați, dacă tot ați pornit.

Nu e de mirare că din ce în ce mai mulți și-au dat seama: nu se poate rămâne în tabără, mai bine să se prezinte voluntar la muncă.

La faptul că politețea și curtoazia Wehrmachtului era doar o momeală și o păcăleală, că după aceea SS-ul se va ocupa de noi, în situația noastră nenorocită nici nu ne gândeam.

De altminteri, nici disciplina militară a Wehrmachtului nu era de disprețuit. Ei, în loc de atârănare, îl expuneau pe vinovat la soare. Militarul, echipat complet, gata de marș, cu manta, raniță și cu masca de gaze pe figură, trebuia să stea în plină arșiță cu picioarele depărate, nemișcat, o oră sau două, cine cum era pedepsit. Nu era permis să se miște. La câte o jumătate de oră, cât primea o gură de apă, își putea scoate masca, apoi trebuia să și-o pună la loc. Mai mult de o oră nu rezista nici cel mai puternic. Cădea leșinat. Îl apucau, îl culcau pe o bancă și nu se mai interesau de el până nu-și revenea singur.

Din tabere i-au adunat pe alții ce erau doar pe jumătate cu sânge evreiesc și cu stagiul militar satisfăcut. I-au dus la instrucție militară. Erau destinați să completeze garda.

După două săptămâni de mizerie a sosit vestea că patru mii de oameni vor porni încă la noapte. Pe șosea. Înapoi, pe lângă taberele din munți, mai departe, în direcția Belgrad.

Care patru mii? Cum așa patru mii? Și de ce doar patru mii?

Din tabăra mare, din tabăra Berlin, urmau să pornească primii cei trei mii de băieți cu vechime în Bor, care sufereau deja de un an și jumătate aici. Băieții aduși din provincie. – Așa e drept! – Ei au suferit cel mai mult, ei să fie primii și la plecarea acasă! – Și următoarea mie?

Următoarea mie urma să fie dintre cei trei mii ai noștri, din Pesta. În primul rând urmau să plece cei pe jumătate evrei, cei cu armata făcută și alții, cu noroc, desemnați de lent-colonel, ieșiți câștigători în jocul soartei.

Patru mii de băieți fericiți!

Și ce urma să fie cu noi? Cu cei două mii rămași?

Cine putea ști! Se spunea că în curând urma să pornim și noi după ei. Ei urmau să fie cercetașii. De succesul călătoriei lor depindea pornirea noastră. Dacă reușeau să-i treacă nestingherit prin Serbia, fără ca partizanii să-i rețină...

²⁸ Plutonier major (lb. germ., n. tr.).

Iarăși vești de groază. – S-ar putea ca pe noi să nici nu ne mai ducă acasă, neucid aici! Transportă acasă 4.000 de oameni, poftim, au îndeplinit ordinul ministrului apărării, mai mulți nu sunt, pe ceilalți i-au omorât partizanii, ori au murit, ori ne rezolvă cu alte explicații, și ne lasă aici pentru Gestapo...

Au rămas pe loc două mii de evrei la muncă, disperați, circa cincizeci de gardieni, în frunte cu majurul, lent-colonelul, locotenentul nostru, doi locotenenți majori, dintre care cel care îi lăsase să fugă din tabăra sa pe cei o sută optzeci de oameni, și plutonierul nostru. Patru mii de fericiți și garda lor au pornit în noaptea aceea. Dimineața noi am mers în tabăra Berlin, cei rămași, două mii de oameni. Astfel deci toți evreii la muncă în Bor erau într-un singur loc.

Iarăși împachetare, pregătire. Goană după articolele de strictă necesitate. Dacă e posibil de făcut rost de ceva mâncare, țigări. Și aici se găseau conserve din belșug. Din stocul armatei. La prețuri duble ori triple față de cele de până atunci. Foița de țigară era deja de domeniul trecutului. A fost înlocuită cu hârtie igienică.

Alergam între cele trei barăci, ne căutam unii pe alții, să vedem cine are ceva de vânzare ori de schimbat. Cei care mergeau la muncă tot aduceau câte ceva înăuntru din când în când, vorbeau pe drum cu sârbii, cei mai norocoși mai apucau ceva ardei, ceapă, struguri, porumb. Iar cei inimoși, ori profitorii, își cedau surplusurile.

Cineva căuta bretele pentru pantaloni. Repede s-a găsit un vânzător. Au negociat. Ortacul le-a preluat, și-a descheiat haina și a arătat: – Uite ce zdrențuite sunt deja ale mele! A trebuit să-mi cumpăr, dacă se rup pe drum? Iar curea de pantaloni nu sunt în stare să port.

Apoi, cu un zâmbet misterios, a continuat:

– Dar dacă și astea se rup, nu mă deranjează.

Și-a vârât mâna în buzunar și a scos o a treia pereche de bretele. Fără cusur. Două rezerve și una în folosință. I-or fi ajuns ortacului pe drum.

Derularea tranzacțiilor era foarte riscantă. Trecerea oricui dintr-o baracă în alta era interzisă. Dacă era prins, era pălmuit.

A doua zi am ajuns în tabăra Berlin. Toți cei două mii, tot restul de gardieni și corpul ofițeresc. Și aici majurul s-a prezentat imediat, s-a produs în fața Lagerführer-ului blond care stătea lângă el. I-a tras unsprezece palme unui ortac de-al nostru.

Lagerführer-ul, blondul, tânărul Lagerführer cu ochi albaștri, privea posac scena, nu a scos niciun cuvânt. După a unsprezecea palmă, ortacului îi curgea sângele și din nas și din gură. Lagerführer-ul a schițat liniștit, imperceptibil, un zâmbet.

Era o tabără uriașă. Zece-douăsprezece barăci de locuit, clădiri separate pentru bucătărie, depozite, spălătoare, anexe, o baracă uriașă pentru gardă.

Asta era deci renumita tabără Berlin. Aici suferiseră trei mii de ortaci evrei de-a lungul unui an și jumătate. În prima parte a barăcii de bucătărie, o sală mare, destinată inițial a fi sală de mese. Dar și de aici, ca și la noi, în tabăra din munți, i-au exclus pe băieți. În loc de servirea mesei, aici

se executau atârnrile. De-a lungul întregii săli montaseră drugi în acest scop, care erau și acum acolo.

Cei patru mii de băieți, noaptea înainte de plecare, și-au schimbat hainele. S-au distribuit rămășițele acelor pachete de ajutoare pe care evreii caritabili maghiari le expediaseră timp de un an și jumătate și care nu fuseseră înmânate celor îndreptățiți.

Călcam până la genunchi printre zdrențele dezbrăcate, tălpile de lemn uzate, bocancii cu tălpi de lemn, lăzi, cutii, pături, saltele de paie, perii, brice, ligheane, cămăși zdrențuite, izmene, ciorapi, prosoape, batiste, saci de pâine uzați, cutii de conserve, piepteni, perii de păr, periute de dinți, perii de pantofi, printre mii și mii de alte boarfe vechi.

– Curățenie! – a dat ordin majurul. Ne-am apucat cei două mii să facem curat în tabără. Majurul nu prididea doar cu palma, făcuse rost de un baston de cauciuc. Am adunat cantități imense de gunoi, cantități cu care se puteau umple magazii mari, serioase, punându-le la marginea taberei. – Totul se pune pe rug! – Țsta a fost ordinul. Unul din militari a dat indicații contrare: materialele lemnoase, lăzile, trebuiesc puse deoparte, nu e voie să fie arse, de acelea s-ar putea să mai fie nevoie. Nimeni nu a luat în seamă aceste indicații. Ordinul majurului fusese rugul. Observam răutăcioși cum soldatul nostru spumega de furie pentru înjosirea lui.

– Domnule plutonier major, raportează supus! – a izbucnit disperarea din soldat. – Împuțitii de jidani duc și lăzile pe rug...!

Acesta era un argument. Un argument serios. Fără nicio explicație, majurul i-a întors cu lovituri de baston pe cei care aduceau lăzi.

Să mâni două mii de oameni nu e lucru ușor. Îndeosebi pe un teritoriu așa de mare, unde se găsesc multe ascunzători. Cu asta nu se putea măsura nici palma majurului.

– Dar de fapt ce vor aștia? Vor să se instaleze definitiv? Pentru ce această mare ordine? Pentru cine? Pentru noi?

Aici ne-am întâlnit cu cei o sută cincizeci de ortaci aduși jos în vară. Erau într-o stare tristă. Epuizați, bolnavi, cu vestitele nevindecabile răni din Bor. Erau printre ei și victime ale unor accidente. Unuia locomotiva electrică i-a tăiat piciorul, altuia laba piciorului, ori degetele de la picioare, altul avea mâinile infirme din cauza muncii în mina din Bor.

În această tabără am aflat soarta prizonierilor, cea a fugarilor, printre ei și a celor nouă ortaci ai noștri. Din cei nouă, pe doi îi executaseră ca autori morali, probabil erau măcelarul și luptătorul. Pe ceilalți șapte băieți îi condamnaseră la atârnaire, în două etape de câte două ore fiecare, timp de treizeci de zile, după întoarcerea de la munca zilnică. Erau printre ei unii cărora, din cauza curelei, li se desprinsese carnea de la încheietura mâinilor, li se lungiseră brațele, – nu mai puteau nici șede, nici sta culcați, nici vorbi. Dacă vreunul voia ceva, stând culcat pe prici, își sprijinea capul de perete și se ridica puțin, așa dădea semn. Cei șapte băieți, împreună cu ceilalți fugari din celelalte tabere, împreună cu alți vinovați, fuseseră împușcați cu câteva zile înainte.

Lent-colonelul nu găsisese de cuviință transportarea acasă a acestor morți-vii, a acestor martori mai convingători decât orice descriere.

Dimineața viața își relua cursul, așa cum se întâmpla în fosta noastră tabără. Înghesuială la grupele de muncă, pe care veneau să le preia cei din Wehrmacht, suferință pentru cei rămași la „muncă de casă” și „exerciții de disciplinare”. Sub mâna majurului, sub mâna gărzii întăritate, al cărei efectiv se mărise cu „veteranii” din garda taberei Berlin. Aceștia erau cei mai vestiți călăi. Juhász, țiganul și ceilalți. Îl întreceau și pe majur.

În tabăra Berlin ne-am continuat viața nenorocită încă două săptămâni, plină de mizerie, înfometare, umilință prin bătaii și atârări. Soldații din gardă nici nu-i mai duceau la raport pe „delincvenți”, ci cu de la sine putere îi duceau pe cei care nu le plăceau în fosta sală mare de mese unde era amplasat drugul cel mare de atârare. Iar aici inventau în proceduri rafinate după bunul lor plac. Îl suiau pe cel pedepsit pe un scaun mai înalt, îl trăgeau sus, iar apoi îi împingeau scaunul de sub picioare. Atârna în aer, cu brațele legate la spate. – Ca lucrul să fie „reglamentar” – își spuneau unul altuia hohotind, îl apucau și atâta îl lungeau, îl trăgeau, îl loveau și-l roteau, până vârfurile picioarelor nenorocitului atingeau podeaua. Căci așa suna regulamentul militar. Vârfurile picioarelor trebuiau să atingă pământul.

Noaptea nu era permisă ieșirea la nevoi decât câte doi. Astfel puteau să le dea bătaii soră cu moartea la doi deodată. Într-o noapte, pe unul din ortaci l-au bătut de nu l-am mai recunoscut dimineața. Doar atunci am aflat cine era, când și-a spus numele ortacului nostru medic.

Desigur, noaptea nu îndrăzneau să iasă afară decât cel care nu se mai putea abține. Într-o noapte, un ortac a pornit fugind prin bezna nopții spre latrina îndepărtată. – Stai! a urlat la el un gardian, – stai, în ... mă-tii de jidan împuțit! Nu fugi!

Nenorocitul a fost nevoit să se oprească.

– Măinile pe șold! Mai repede!

Omul și-a pus mâinile în șold.

– Genoflexiune joasă: unu! Încet, în mă-ta, încet, pe vârful picioarelor! Doi! Nu te balansa! Nu te balansa!

Soldatul a scuipat o flegmă în fața băiatului chinuit. Acesta a dat să-și șteargă fața cu mâna, dar soldatul l-a împins cu patul puștii, doborându-l.

– Nu-ți atinge botul! Se plimba o muscă pe el, pe aia am alungat-o.

Ușa barăcii s-a deschis din nou, s-a apropiat o altă victimă. L-a abandonat pe cel de dinainte.

Acestui nenorocit îi trebuia doar apă de spălat, dar asta era o problemă spinoasă și ziua, dar mite noaptea.

La latrina neîncăpătoare se îmbulzea mulțimea de oameni cu diaree. Se înghesuiau, se împingeau unul pe altul.

– Vai! – S-a auzit o dată un glas ca din mormânt. – Vai, am alunecat înăuntru, ajutați-mă...

Zilnic soseau vești despre cei patru mii de băieți care porniseră spre casă. Neverificabile. – Au ajuns, sunt acolo, ba acolo. Certitudini nu avea nimeni. – Dacă totul a decurs bine, poate sunt deja acasă, în Ungaria. Poate au primit și o mică permisie, pentru refacere, pentru o vizită acasă...

Ne dureau inima, ne dureau foarte tare, îi invidiam pe cei patru mii de oameni fericiți.

Rația de pâine era și aici doar o feliuță. O sută cincizeci de grame. Foamea ne chinuia din ce în ce mai mult. Pentru conserve abia de mai erau cumpărători. Nu treceau nici la preț redus. Toți eram lefteri. Proviziile le consumaserăm, nimeni nu contase pe o ședere atât de lungă aici. Numărul bolnavilor creștea încontinuu.

Și zvonurile! În fiecare zi apăreau date despre ziua plecării. Viețuiam aici deja de zece zile, primiserăm atâtea date false despre ziua plecării, atâtea vești „certe” și semne prevestitoare clare, că ne blazaserăm cu totul. Nu mai credeam în nicio dată.

Și apoi, în a paisprezecea zi, cel de-al paisprezece miilea zvon s-a adevărit: dimineața la 7 plecăm!

Din cei două mii de oameni, trei sute au rămas pe loc. Trei sute de bolnavi, șchiopi, invalizi, care nu erau apti pentru marș. Pentru paza acestora au rămas acolo majurul și câțiva gardieni. Ceilalți membri ai gărzii, cam patruzeci, au venit cu noi, o mie șapte sute de oameni...

Majurul a intrat și și-a luat rămas bun de la noi:

– Soarta a vrut ca eu să rămân aici cu câțiva soldați pentru a-i supraveghea pe acei trei sute de oameni care nu pot merge cu voi. Pe cei inapți pentru marș. Pe ei îi vom transporta cu camioanele, ori îi vom preda autorităților sârbe. – V-am lovit, v-am bătut, e adevărat, dar e adevărat și că tabăra noastră a fost prima în toate. În muncă, în disciplină, în toate...

Unul sau doi nenorociți, ortaci umiliți în ultimul hal, incitați de febra plecării, au strigat ura. Oameni din care majurul extirpase cu palmele orice conștiință umană.

În orele târzii ale serii au distribuit conserve pentru drum. Conserve de un kilogram, care cum a apucat. Gulaș de vită, sardele, margarină. A primit fiecare câteva zeci de grame de marmeladă și un pachet de biscuiți. Erau destinate ca hrană pentru cinci zile. Peste cinci zile urma să ajungem la Požarevac, acolo urma să fie o nouă distribuire.

Și într-adevăr, dimineața la șapte a pornit marșul. O mie șapte sute de oameni. Niciun apel, nicio numărare de efective.

Venea cine voia, rămânea cine nu putea veni.

S-a pornit ploaia. Cei patruzeci de gardieni mergeau în față, cu căruțe trase de cai, cu șarete, cu muniție și bagaje.

Mergeam, mășăluiam înapoi pe drumul pe care coborâserăm cu patru săptămâni în urmă. Înapoi către taberele din munți. Ar fi putut să ne scutească de acest drum. Drumul arăta trist. Taberele din munți fuseseră aruncate între timp în aer de către totțiști. Distruseră tot ce construiseră timp de ani de zile. Ruine, niște structuri afumate, câteva fiare vechi: asta era tot ce arăta existența taberelor de barăci de odinioară. Spre norocul nostru, nu ploua prea tare. Mai degrabă se lăsa o ceață, dar aceea era deasă și nesfârșită. Șoseaua s-a udat, era acoperită de o mazăgă alunecoasă, fleșcăită, mocirloasă. Mereu în sus. În față, în fruntea coloanei, caii nu mai puteau. Din cinci în cinci minute se opreau, opreau toată coloana. Era mai obositor decât dacă alergam. Dar ne căram poverile, pentru nimic în lume nu am fi aruncat nimic. Cine știe ce ne mai

așteapta, puteam avea nevoie de orice. De odihnă adevărată nici de data asta nu putea fi vorba. Totul era ud, jilav. Doar deseale opriri le foloseam pentru un pic de odihnă. Ne opream, ne aplecam în față sprijinindu-ne rucsacurile cu mijlocul spinării. Ajungeam astfel la câteva minute de ușurare. După masă la cinci am sosit la fosta noastră tabără. Contam pe o odihnă care să fie ordonată aici. Nu s-a putut. Tabăra era făcută una cu pământul. Nu am putut stabili nici măcar locul unde fusese intrarea. Dispăruse. Amintirea unor luni de chin. De astea scăpaserăm pentru totdeauna...

Mai departe. La o oră de mers încă o tabără în ruină. De-a lungul șoselei schelete de mașini, căști în șanț. Aici avuseseră loc lupte. Partizanii. Mai departe. Coloana era deja foarte răsfirată, mulți nu mai puteau ține pasul, rămâneau în urmă.

Se însera când am ajuns la următoarea tabără-ruină. Aici am petrecut noaptea. Printre ruine de barăci, sub rămășițe de streșini, dar cei mai mulți sub cerul liber, udându-se mai departe, până dimineața.

Dimineața gardienii ne-au trezit cu vestea că noaptea trecuse lent-colonelul pe lângă noi cu mașina, iar în zori se și întorsese. Nu ajunsese departe, trebuise să se întoarcă din cauza pericolului partizanilor. A dat ordin ofițerilor săi să ne escorteze înapoi în Bor.

S-a iscat o indignare groaznică printre ortaci.

Asta nu. În niciun caz! Mergem mai departe! Dacă ofițerii nu ne duc, evadăm! Ne ascundem, dar încă o dată înapoi în Bor...

Hotărârea a fost generală și unanim acceptată. Ne-am pregătit.

Nu s-a ajuns la evadare. Ofițerii, în ciuda ordinului lent-colonelului, nu ne-au întors din drum. Locotenentul major Nagy și-a asumat răspunderea, acela care la Laznica lăsase să fugă o sută optzeci de oameni la plecarea din tabăra sa.

Dimineața la șase am pornit din nou. Pe drum întâlneam din ce în ce mai multe urme ale luptelor ce avuseseră loc acolo. Blindat german explodat, tuburi de cartușe, puști și pistoale-mitraliere aruncate, și iarăși căști. Până nu demult acoperiseră capete de oameni. Ceața mai persista, drumul ducea tot în sus. Pe la ora zece am auzit focuri îndepărtate de pușcă, garda ne-a izgonit de pe șosea și a deschis focul în direcția împușcăturilor. Apoi s-a lăsat liniștea. Am mărșăluit mai departe. Coloana s-a lungit din nou, mulțimea era obosită și udă.

După o jumătate de oră, înainte de o curbă, s-a ivit în depărtare un individ înarmat. – Cine poate fi acesta? – Nemți. Desigur nemți. Probabil patrulă. Unități de protecție. Partea din coloană care ajunsese deja la curbă a manifestat o mișcare ciudată, vioaie...

– Măi,ăștia nu sunt nemți! – Chiar,ăștia nu sunt nemți, ia uită-te... Ajunși la curbă am văzut că tipul înarmat și cel care stătea lângă el, și încă unul, și mai câțiva lângă el, zece, cincisprezece, și pe partea cealaltă a drumului, înșirați unul lângă altul, erau partizani înarmați.

Cu stea roșie sovietică pe șepcile lor sârbești. Partizani de-ai lui Tito!

De undeva de dincolo de curbă a sosit un ordin: în caz că la capătul din spate al coloanei ar mai fi vreun gardian, să nu deschidă focul în niciun caz...

– Zdravo! Zdravo!

– Zdravo, družē!

– Haide! Haide!

Așa ne salutau partizanii în acea curbă și ne grăbeau, mai departe, mai departe, dincolo de curbă, iar de acolo în sus către pădure.

Zdravo înseamnă „salut”, družē înseamnă „tovarășe”.

Și se revărsau spre noi partizanii venind dinspre pădure. Unii în haine țărănești, alții cu arme și stea roșie, cu puști, pistoale-mitraliere, cu benzi de cartușe în bandulieră, cu revolvere, grenade... – Ia uitate, măi! Grenadele astea sunt ale gardienilor noștri. Unii aveau în mână și câte două puști! Puștile gardienilor noștri! Le încercam... Pe unul era o pelerină de ploaie în culori de camuflaj, de la garda noastră! – Măi! Țștia i-au dezarmat pe gardieni...!

Acum am înțeles ce se întâmplase.

Și se revărsa ceata de partizani, cu atât mai mulți, cu cât înaintam mai adânc în pădure.

– Zdravo!

– Družē!

– Servus! – A zis unul călare.

Călăreți! Copii! Copii de paisprezece-cincisprezece ani cu arme, cu un răs fericit, trăgând focuri de armă, încercând puștile și pistoalele capturate. Și femeii! Adolescente și mature. Înarmate până-n dinți.

– Družē, družē! – ne salutau, iar noi le răspundeam: Zdravo, zdravo!

– Pistole, pistole – râdeau zgomotos și ne întindeau revolvere, grenade.

Nu știam ce vor. Râdeau cu poftă, aruncau armele oferite nouă. Acele arme capturate pe care ei nu le puteau folosi.

În fața noastră s-a deschis imaginea unui mare luminiș de pădure. Era înțesat de mulțime. Cei o mie șapte sute din detașamentele de muncă – marea lor majoritate erau deja acolo, – și erau acolo și gardienii, garda noastră de patruzeci de persoane, îngrămădiți, dezarmați, fără pelerine, înconjurați de paznici. Și erau acolo căruțele cu muniție, căruțele cu bagaje, caii dezlegați și lăsați mai la o parte.

Ne capturaseră. Încet-încet ne dădeam seama ce se întâmpla cu noi. Saluturile zâmbitoare ale partizanilor, purtarea lor însuflețită ne făcea să înțelegem că pe noi, evreii, ne socoteau prieteni. Prin interpret ne-au adus la cunoștință să ne găsim loc în jurul luminișului, la marginea pădurii, să ne tragem sub copaci ca să ne ferim de ploaia mărunță. Garda, înconjurată de oameni înarmați, nu se putea mișca. Noi am intrat în pădure, am căutat frunziș mai des sub care ne-am așezat, stând pe rucsacurile noastre.

În jurul nostru, împușcături ce nu mai conteneau, și veneau printre noi tovarășii. Bărbați, femeii, copii. Voiau să discute cu noi. Cu ajutorul gesturilor, al mimicii. Ne examinau, ne pipăiau pe noi și lucrurile noastre. Le plăceau tare mult ceasurile și bocancii noștri. Aveau ordin că pe cel care ar

îndrăzni să ia ceva de la evrei îl împuşcă. Se vedea pe ei că jinduiau după bocanci ori după câte un ceas.

Le-am dat ceasuri. Bocanci nu le puteam da, și noi aveam doar acea singură pereche. Așa de bucuroși erau cu noi, ca niște copii.

Și din ce în ce mai multe fețe cunoscute. Dintre tăietorii de lemne, dintre vânzători...

– Wo ist der majur? – auzim în spatele nostru nemțește. Unde e majurul?!

– Herr Ingenieur! Domnule inginer!

– Nicht Herr! Druže! – a râs partizanul.

Era inginerul, inginerul sârb, zâmbărețul, băiatul drăguț cu profil grecesc.

Acum am înțeles și rolul lui, dimpreună cu al celor doi ortaci de-ai noștri ingineri. Zâmbetele lui misterioase, dispariția lui după concediu, măsurătorile efectuate strâmb și îndemnurile: să nu mișcăm, să ne așteptăm soarta cu răbdare.

El știa de atunci. Ei știau totul, de aceea veneau la noi, de aceea lucrau pentru nemți, ca să fie informați despre toate în timp util. Știau și de sosirea noastră. De două săptămâni ne așteptau în fiecare zi. Nu se așteptau la rămânerea pe loc a majurului. Pe el îl așteptaseră îndeosebi. – Dar îi vine și lui rândul.

Eram pe mâini bune.

Și erau tot mai mulți partizani în jurul nostru. Veneau jos și ceilalți membri ai brigăzii de partizani. Printre ei se aflau și majoritatea ortacilor fugari. Inclusiv cei o sută optzeci de oameni pe care locotenentul nostru major îi lăsase să fugă la pornire. Luptători. Am aflat că nu ne mai puteam întâlni cu mai mulți dintre ei. Căzuseră în luptele împotriva nemților.

– Mártil! Mártil! – a strigat cineva cu însuflețire, de undeva de lângă o tufă.

Era ortacul nostru căruia în vară vecinul de prici trebuise să-i înșire nume de femei.

– Numele ei e Mártil! În fine mi-am amintit! – îi explica el fostului său vecin. – Al fetei... știi, al cărei nume nu mi-l aminteam de când am ajuns în Bor.

Soarta ni s-a schimbat. Mizeria, soarta de animal, excluderea, aflarea în afara legii, epoca de a fi victima tuturor luase sfârșit.

A sosit o ștafetă călare de la comandamentul brigăzii. Pe asta trebuise s-o așteptăm. A anunțat ordinele. Interpretul le-a tradus în maghiară.

– Aceia dintre gardieni care și-au dezbrăcat uniformele și au îmbrăcat haine cu stea galbenă, să-și schimbe imediat hainele, pentru că oricum vor fi recunoscuți, și atunci vor fi executați pe loc! Să se prezinte! Cine nu e vinovat, acela nu are de ce să se ascundă!

Au ieșit la iveală și de aici, și de colo. – la uite! Și domnul plutonier, cu stea galbenă. Domnul sergent... chiar le stă bine...

Și soldații cu stea s-au alăturat din nou în haine militare ceilorlalți gardieni. S-a reconstituit efectivul de patruzeci al gărzii. I-au dus de acolo.

Interpretul a continuat:

– Băieți! Suntem oameni liberi. Partizanii fac posibil ca cine vrea să lupte alături de ei, acela să primească armă, cine vrea să lucreze pentru ei, acela să poată lucra, cine vrea să plece acasă, cine este obosit ori bolnav, acela să poată pleca acasă. Pe aceștia îi duc dincolo la ruși, care au trecut deja granița Serbiei. Vor fi conduși acolo pe drumul cel mai scurt, iar rușii se vor îngriji de deplasarea lor în spatele frontului...

– Zdravo! Zdravo!

– Pornim, băieți, mergem la comandament!

Am pornit. – E departe comandamentul? – Nu e. Cam trei kilometri. Ei, rezistăm atâta. Mers pe jos de o oră. Ce-i aia pentru noi?!

Mărșăluiam voioși. Pe drum veneau și plecau mereu partizani, călăreți și infanteriști. Ne salutau neobosiți, iar noi îi salutăm neosteniți. Din mersul pe jos de o oră a ieșit cu totul altceva.

– Dar unde este comandamentul acela, druže? Kolko kilometri Kommando? La câți kilometri e comandamentul? – Îi întrebam pe însoțitorii noștri.

– Nu mai e așa departe, să ne grăbim să ajungem înainte de lăsarea întunericului.

Ne-am grăbit. Cât ne stătea în puteri. Mersul pe jos de două zile, ploaia, hrana rece și-au făcut simțite efectele. Dar acum nu mai conta, acuși urma să ajungem. – La comandament va fi mâncare caldă, primim și cazare, în fine ne vom putea dezbrăca, spăla și vom putea începe să fim din nou oameni...

Era deja întuneric când am ajuns într-un sat. În sfârșit, clădiri. Un sat mic, sărăcăcios, dar totuși o așezare umană. După multele cărări din păduri, drumuri prin câmpuri, teren fără drum, după rătăcirea de două zile prin udeală, începeam să ne săturăm de atâta natură sălbatică.

Era Laznica. – Comandamentul este în celălalt sat, – ne-au spus. – Acum e deja târziu pentru a merge dincolo, noaptea o petrecem aici și dimineața ne vor conduce dincolo.

Ochii au început să ni se obișnuiască cu întunericul. Populația satului stătea afară, toată lumea. Cu mic, cu mare, tineri și bătrâni. Și toți partizani. Toți aveau arme. A început să ni se reveleze măreția acestui popor. Aici, la acest popor nu era nevoie de convocări și mobilizare. Acest popor nu putea fi învins. Degeaba îi exterminau nemții cu zecile de mii, de patru ani de zile, sârbii, fără excepție, toți oamenii valizi erau combatanți. Dacă nemții se apropiau de satele lor, se retrăgeau în munți, în codri, neamțul acolo nu putea intra după ei. Și nu oboseau niciodată, nu-și pierdeau speranța niciodată, nu-i interesau hainele ori hrana. Doar arma. Și cel mult un sac pentru pâine. Dacă ajungeau din nou într-un sat, primeau de mâncare, tot satul le gătea doar lor. Dacă trebuia să stea mai mult timp în natură, nu mâncau. Dar oriunde vedeau nemți, unde îi prindeau, îi atacau. Îi nimiceau pe dușmani, le distrugeau pozițiile.

Mame implorau comandanții de brigadă să-i convingă pe băieții lor de zece-doisprezece ani să dea înapoi armele și să meargă acasă, căci mai aveau încă timp până să lupte. Comandanții dădeau curs zâmbind cererii mamelor, însă copiii de zece-doisprezece ani, nu.

– Cum se vor descurca cu noi acum pe întuneric? Cu o mie șapte sute de oameni? Cu distribuirea cinei? Cu cazarea?

O parte din ortaci au primit loc la școală. Era o clădire cu parter, mulți nu au încăput. Ceilalți, care au fost isteți, și-au găsit adăpost în case de locuit, cei mai neîndemânatici – prin grădini, sub șoproane. Nimeni nu avea voie să rămână afară pe uliță.

Dimineața devreme ne-am adunat și am mers în satul vecin. În noroi peste glezne, abia ne puteam ridica picioarele, iar partizanii treceau pe lângă noi. Îi priveam mirați. Cum dracu' pășesc ăștia așa ușurel, majoritatea lor nici măcar în bocanci, ci doar în opinci, ori fără ele, cu picioarele goale? De neînțeles. Și călăreți, unul după altul. În sus la fel de ușor ca în jos.

– Câți kilometri mai sunt de aici până la comandament?

– Trei.

– Trei kilometri? Încă trei kilometri? Făcuserăm deja cel puțin treisprezece kilometri de la luminișul din pădure, unde ni se indicase perspectiva unui drum pe jos de trei ore. Ne-am pierdut încrederea în datele despre kilometri ale partizanilor.

Drumul a pornit abrupt și aici noroiul era fără fund. Ne-am împotmolit. Ne-am înnămolit. Dacă puteam să ne smulgem cu greu unul din picioare din noroi, ne împotmoleam la pasul următor, și drumul era tot mai abrupt și mai abrupt. Iar capătul drumului nu se zărea. Erau băieți care cădeau din picioare. Curgea sudoarea pe noi. Și poverile noastre erau grele. Unul din ortaci a făcut o criză de nervi. Numai ce s-a ridicat, a alunecat iar. – Nu mă părăsiți! Nu mă părăsiți! Ajutor! – Plângea. I-a cuprins o nervozitate înfricoșătoare și pe ceilalți. – Ce sat mai e și ăsta? Aici e comandamentul?

Epuizați, cu picioarele tremurânde, am ajuns la capătul drumului, pe un vârf de munte. În sfârșit. Ne-am trântit pe iarba udă. Apoi am privit împrejur: unde te uitai, munți și văi, nici urmă de clădire, de viață umană. Umblam prin locuri bune? Partizanii ne linișteau. Să mergem mai departe, drept pe creasta muntelui. În curând vom ajunge.

– Kolko kilometer Kommando?

– Tri kilometra.

Trei kilometri? Iarăși trei kilometri?

Deci să mergem, să pornim, drept pe creasta muntelui. Acel „drept” s-a transformat în multe-multe curbe, apoi iarăși drept, apoi în sus, apoi din nou în jos. Pe drum întâlneam mereu partizani care ne indicau direcția.

Pe la amiază am sosit într-o vale, în prejma căreia era încartiruit primul comandament din drumul nostru. Locul de cazare nu l-am văzut, doar câțiva ofițeri care luau măsuri și care ne-au împărțit pe noi. Separat pe cei care s-au prezentat pentru serviciu la partizani, separat pe cei care doreau să plece acasă. Aproximativ jumătate, cam opt-nouă sute de oameni, mai ales cei mai tineri, s-au prezentat pentru înrolare. Gardienii erau deja aici. Partizanii i-au condus sus pe un deal. Erau urmăriți de un vacarm nearticulat. – Pfui! Blestemaților! Derbedeilor! Călăilor! Tot mai mulți ne veneam în fire, ne trezeam, la din ce în ce mai mulți începeau să le ardă obraji de amintirea atâtor palme, trupurile de atâtea lovituri și chinuri îndurate. Câțiva dintre noi i-au atacat

pe gardieni. Care pe cine și l-a ales. Răpăiau palmele, zburau înjurăturile... Partizanii nu le-au luat apărarea.

Sus pe deal, partizanii i-au dezbrăcat pe cei patruzeci de oameni, le-au luat bocancii, i-au mânăat mai departe desculți, doar în izmene, înainte.

În urma lor, noi, toți cei o mie șapte sute, înainte sus pe munte!

Era și acesta foarte abrupt. A trecut mai bine de o oră și jumătate până toți cei o mie șapte sute de oameni au ajuns sus.

Iar sus, nici urmă de locuire umană. Munți, văi, iarăși munți, în șir nesfârșit, mai mici, mai mari, uriași, în dreapta și în stânga.

– Ce-i asta? Unde ne duc? Ce vor cu noi?

– Zdravo, zdravo!

– Druže!

– Haide!

Înainte! Câțiva partizani conduceau coloana. Unul în față, doi-trei pe lângă coloană, unul la coadă. Cu arme.

– Aici ceva nu este în ordine. Aici ceva...

Partizanii ne grăbeau, ne îndemneau prietenoși, amabili.

– Brzo, brzo... repede, repede. Va fi mâncare caldă, brzo...

Mergeam. În total ne-am odihnit cam două ore, am putut aduna ceva puteri – Hai! Odată tot vom ajunge undeva.

Ne conduceau prin ținuturi minunate. Prin codri seculari și munți, văi, imașuri. Dacă am fi putut parcurge acest traseu ca turiști în viața civilă, în pace..., dar așa era prea mult, povara, rucsacurile. Am început să înțelegem povestirile celor care fuseseră în Ucraina, despre echipamentele abandonate. Dar pe un asemenea teren, prin asemenea păduri dese, spuneau umblații prin Ucraina, nici ei nu mășăluiseră. Merseseră enorm de mult pe jos, dar întotdeauna pe teren neted, pe drumuri, pe șosele.

Departa, jos în vale, niște călăreți partizani își adăpau caii într-un pârâu. Semn încurajator. Unde s-au adunat atâția călăreți laolaltă, acolo trebuia să fie ceva prin apropiere. Și era. Alt munte. Altă vale și alt imaș, și mășăluire, fără repaus și fără oprire.

– Cum se orientează acești oameni minunați? Imposibil. Este imposibil să-i ajungi din urmă, să-i găsești. Nici nu se rătăcise pe aceste meleaguri vreun neamț, niciodată, în tot timpul ocupației. Nemții putuseră ocupa doar drumurile, satele, comunele și orașele aflate de-a lungul drumului. Aceste teritorii sălbatice, libere și nemăsurat de întinse erau de neatins pentru ei. Acesta era imperiul partizanilor. Al poporului sârb.

Undeva în față s-a aglomerat coloana. – Ce-i asta? De ce s-au oprit?

Da de unde s-au oprit! Înaintau în șir indian, câte unul. Capetele dispăreau câte unul. Grozăvie! Stăteam pe un vârf de munte, de unde și privitul în jos îți dădea amețeli. Undeva jos, îngrozitor de adânc, departe la poalele muntelui se contura o mică dungă subțire, albă, un drum. Jos, la acel drum trebuia să ajungem.

Povârnișul muntelui unde stăteam noi și pe unde trebuia noi să coborâm, era un teren stâncos, sălbatic și pietros. Un pas greșit, un balans cu rucsacii grei, o piatră alunecată de sub picior, și ne prăbușeam fără scăpare. Și unul i-ar antrena cu el pe ceilalți. Pășeam pe pipăite, unul în spatele celuilalt la distanță de siguranță de câte trei pași...

Din cei o mie șapte sute de oameni, doar a treia parte putea să pornească la această acțiune, pentru că între timp începuse să se întunece. Două treimi din ei au rămas pe vârful muntelui, aceștia urmau să vină după noi dimineața. Ultima porțiune din pantă am parcurs-o și noi deja pe întuneric. Era noapte deplină când am ajuns jos.

Niciodată turism de acum încolo! Printre munți? În excursie? Ajunge pentru toată viața!

De s-ar sfârși odată!

Ne-am așezat la baza muntelui. Ne-am odihnit. Am luat desagi de pâine și am început să cinăm. Încă nu înghițiserăm ultima îmbucătură, că ne-au și pornit.

– Haide, druže, brzo...!

Nu am întrebat la câți kilometri e comandamentul. Dacă o fi existat așa ceva.

Am pornit la drum pe întuneric. Ne conducea albul drumului.

A început ploaia.

Drumul urca. Erau serpentine. A trecut o oră, două ore, trei ore de când am pornit de la baza muntelui, și serpentinele nu se mai sfârșeau.

Turna cu găleata.

Serpentinele duceau sus pe o altă creastă de munte. Turna cu găleata. Pășeam în mocirlă. Apa curgea de pe capetele noastre, de pe mâinile noastre și de sub haine. Nu vedeam și nu auzeam. Pășeam. Picioarele ni se mișcau de la sine, ca niște mecanisme neînsuflețite. Să nu ne oprim, să nu ne oprim, căci atunci e sfârșitul, nu rezistăm mai departe. Creierele abia ne mai funcționau. Ne aminteam vag de acel marș cu patru săptămâni în urmă, din tabăra din munți în jos, la Bor. Atunci credeam că un marș mai groznic decât acela nu există în istoria lumii.

Dar exista.

A trecut de miezul nopții. Mergeam de mult timp pe vârf de munte, mărșăluiam demult pe creasta muntelui și drumul se tot desfășura înainte. Gemete, văicăreli peste tot. Bocancii mai slabi se fleșcăiseră, ortacii care avuseseră încălțări cu talpă din lemn demult veneau desculți, răniți, cu spini, se târau șchiopătând.

La ora trei în zori am deslușit în întuneric conturul unei case. Apoi încă o casă. Eram într-un sat.

Coloana s-a destrămat de tot. Am rămas cinci-zece în câte un grup, și acestea la distanțe de o sută de metri unul de altul. Mulți au clacat, au rămas în urmă, s-au așezat pe marginea drumului, în ploaia torențială.

Satul – case dărăpănate din chirpici, cu acoperiș din paie. Și aici ne-au condus la școală. Clădirea era încuiată. În curte era un șopron, un acoperiș pe patru stâlpi, pentru animale. Cine a putut să se bulucească, aici s-a adăpostit. Au stat în picioare unul lângă altul, au stat până dimineața, după douăsprezece ore de mers pe jos, uzi, de parcă ar fi ieșit dintr-un bazin de înot. Satul se numea Jasikovo.

Cei care nu au apucat loc acolo, s-au răzlețit prin satul întunecat.

Din depărtare s-a ivit o lumină slabă. – Hai acolo! Lumina s-a tot întesit. Într-o curte era un cuptor de copt pâine, gazda împreună cu cei din casă băga înăuntru lipii. Pentru partizani. Toată noaptea au copt la ele.

Ne-au dat voie să ne punem lângă cuptor. Nu încăpeau mai mult de zece-cincisprezece oameni. Era un dar dumnezeiesc. Simțeam căldură, un pic de căldură... și am stat acolo până s-au ivit zorile.

Spre dimineață ploaia s-a oprit. Era o privescătoare tristă cea a mulțimii epuizate, udă learcă. Cea mai mare parte din băieți rămăsese afară pe uliță. Cine nu mai putea sta în picioare, se așezase la marginea drumului, în noroi, cu spatele sprijinit de câte un copac ori un perete, și așa dormise. Erau care stăteau în picioare, ori șezând pe rucsacurile lor. Nimănui nu-i mai păsa că mocirla se infiltra în boccele, în desagi. Era totuna. Casele erau pline până la refuz. Opt-zece băieți la câte o familie de țărani, pe jos unul lângă altul, ori pe jumătate unul peste altul. *Azilul de noapte* al lui Gorki²⁹ era un hotel de lux paradiziac pe lângă asta. Am încercat să găsim în vreo casă un loc de șezut. Era imposibil. Înșiși băieții de-ai noștri stăteau în ușă blocând-o, nu gazdele, și nu lăseau pe nimeni înăuntru. Cu motivația că ei deja sunt partizani. – Cine nu s-a înrolat ca partizan, să se care! – spuneau. Țștia nu erau albi, ci galbeni. Ploaia, marșul supraomenesc și epuizarea, instinctul de conservare rece, animalic, a spălat și ultimele rămășițe ale camaraderiei.

În satul acela era un comandament de-al partizanilor. O clădire cu parter, cu așezare pe patru fronturi stradale, cândva „cafenea”, cum o denumeau sârbii, han pentru proprietarii de vite și pentru căruțe cu cai. Veranda era plină ochi cu partizani. Clădirea la fel. La fiecare minut soseau trupe, călăreți și pe jos. Vânzoleală, dispoziții, sosiri și plecări.

Ne-am așezat lângă un gard aflat în față și priveam de acolo imaginea pestriță, fără perspectivă pentru noi. Soarele strălucea. Am adormit.

Ne-am trezit pe la amiază. Am pornit să dăm o raită prin sat.

În piața centrală a satului, partizanii atârnavă patru soldați. În modalitatea din Bor. Cum văzuseră de la ei. Atârnavă pe un copac, capul le căzuse deja în piept, erau leșinați. Nimeni nu se interesa de ei. Patru din cei mai sângeroși călăi, din zbirii taberei Berlin. Ne-am întors capetele.

²⁹ Maxim Gorki, scriitor rus care a scris o piesă cu titlul *Azilul de noapte* (n. tr.)

În piața centrală discutau ofițeri englezi și americani. Am intrat în vorbă cu ei. Au vorbit cu amabilitate cu noi. Ne-am interesat de situația militară. – Acțiunile de luptă și cele militare pe acest teritoriu – au spus – sunt ale rușilor și ale partizanilor. Unde se aflau momentan rușii, asta nu știau. În tot cazul erau aproape. Despre asta oricum nu puteau să ne dea lămuriri, pentru că rolul lor se rezuma doar la asigurarea cu materiale și hrană pentru aliații partizani. Erau parașutiști. Aduseseră hrană, muniție, îmbrăcăminte. Erau oaspeții comandamentului. Li se puseseră la dispoziție cai superbi, zvelți. Erau și femei printre ei, în uniformă. În uniformele lor din materiale fine, nou-nouțe, au avut un efect înviorător asupra sufletelor noastre epuizate.

În jurul comandamentului înșiși partizanii purtau uniforme și bocanci excelenți. Uniforme din lână, verzi-gălbui, noi-nouțe și bocanci noi-nouți, cămăși militare, centuri, cartușiere și arme. Anglo-saxonii transportau fără încetare pe calea aerului echipamente pe întreg teritoriul Iugoslaviei, pentru mai multe sute de mii de luptători partizani.

Nu era niciun indiciu că s-ar gândi și la noi. Nu se interesau de noi, – aparent. Pe la ora unu a sosit un ordin: adunarea, pornirea! Câțiva partizani au luat la rând casele, străzile, au anunțat: – Toată lumea afară pe uliță, în scurt timp pornim mai departe. Haide, brzo!

– Și comandamentul satului trebuie să pornească urgent! – s-a răspândit vestea. Așa cere situația frontului. Nemții sunt în retragere pe întreg teritoriul țării. Nu vor să se expună nici ei, nici pe noi la surprize. Trebuie să mergem și noi. Mergem la Majdanpek. Acolo se mută comandamentul și acolo mergem și noi.

Nu, nu ar fi fost recomandabil să ajungem din nou în mâna nemților.

I-au dus mai întâi pe gardieni, sub pază. Erau mai puțini. Lipseau opt dintre ei.

S-a constituit coloana. Din cei o mie șapte sute de oameni nu erau aici nici jumătate. Rămăseseră pe drumul cel groaznic, în munți, în ploaia torențială. Sosiseră în grupe mai mici, veniseră în tot cursul dimineții, câte zece, douăzeci.

Am pornit în direcție opusă față de cea în care i-au dus pe gardieni. Pe ei i-au condus spre dreapta, pe noi spre stânga.

– Încotro este acel Majdanpek? Comandanții și englezii, americanii au mers înainte, cu noi au venit doar câțiva partizani. Printre ei și femei. Toți înarmați până-n dinți. Și o doctoriță. Era o făptură scundă, fragilă. Tânără. Cu părul tuns scurt, în uniformă, cu o pușcă pe spate, cu cizme de cauciuc, cu o geantă la șold cu pansamente și pâine. Nimic altceva. Nici la ceilalți. – Unde le sunt pachetele? Bagajele, lucrurile? Totuși, e vorba de o mutare. Ceva tot or fi având! Lenjerie de schimb, materiale de spălat, ceva!

Nu aveau nimic. Nimic în afară de ce era pe ei. De ani de zile. De patru ani. Să care bagaje ori pachete pe drumuri de neumblat? Era imposibil chiar și de imaginat. Purtau o haină, o lenjerie până se destrăma pe trupul lor. Le spălau unde nimereau, mâncau unde nimereau. Dacă nu nimereau, nici nu spălau, nici nu mâncau. Râdeau de noi. De rucsacurile noastre, de păturile noastre. – La ce sunt bune?

Treceam încălțați, îmbrăcați prin pâraie, râuri...

– Haide, haide! brzo!

Imaş, munte, vale și iarăși pârâu. Mai departe...!

– Repaus, druže, repaus...!

– Haide, druže, brzo, brzo!

Ăștia poate nici nu erau oameni.

Nu îi agățau crengile, nu se împiedicau de bolovani, alergau sprinteni pe lângă noi, înainte, înapoi, să-i aștepte pe cei rămași în urmă, să-i mâne, mai departe, înainte, neosteniți. Nici măcar respirația nu li se întetea.

Bătea soarele, era cald. – Ne vom zvânta! Nicio grijă! Dacă ei pot, putem și noi.

Un nou pârâu! Mai lat și mai adânc. Înainte!

Mai departe. Imaş, munte, vale, și iarăși pârâu. Din nou munte și vale și un râu. Râu serios, umflat, cu curent puternic. – Și prin ăsta să trecem? Imposibil!

A fost posibil. Apa era aproape până la brâu. Curentul era așa de tare, că a fost nevoie de eforturi mari ca să trecem.

Era ora patru după masă când ne-au dat zece minute timp de odihnă. Epuizați, gâfâind, ne-am oprit și ne-am trântit pe iarbă, la soare. Partizanii nici măcar nu s-au așezat. Mergeau nerăbdători de colo-colo.

– Sus. Mai departe. Pornim! Brzo...

– Ce dracu'! Doar nu-și închipuie că o s-o facem și pe asta?! Ba da, își închipuiau. – Sus, pe muntele din fața noastră, care se înălța vertical spre cer! Tot atât de stâncos și de abrupt ca cel de pe care coborâserăm cu o zi înainte.

Ne șuierau plămâni, inimile dădeau să ni se spargă. La fiecare minut băieții se așezau pe câte o stâncă. Nu mai puteau. De multe ori trebuia să mergem în patru labe, atât era de abrupt. Nu mai puteam. Partizanii nu ne lăsau. Ne îmboldeau, ne încurajau, ne zoreau. Pe cei care chiar nu mai făceau față, îi descărcau de poveri. Le aruncau rucsacurile în hăuri. – Brzo! Haide! Mergând în sus și în jos, partizanii îi mânau pe cei rămași în urmă. Erau fantastici. Femeile partizane la fel ca și bărbații.

După o oră și jumătate eram în sfârșit pe culme.

Repaus? Nici nu putea fi vorba. În fața noastră stătea un alt munte. Fratele geamăn al celui dinainte.

– Așa ceva nu există! Să-l urcăm și pe ăsta? Nu rezistă niciunul din noi.

Și au rezistat cu toții. Fără excepție. Nu ne mai simțeam poverile. Atenția ne era atât de intens solicitată de drumul anevoios, de grija la fiecare pas, de frica să nu alunecăm, încât nici nu ne mai gândeam la povara din cârca noastră.

Două ore și jumătate, și eram deja pe culmea și a acestui munte. Deja se întuneca.

Repaus? Imposibil. Trebuia să străbătem pădurea din fața noastră încă înainte să se întunece. Pentru că dacă ne apuca noaptea în pădure, de acolo nu mai era ieșire până dimineața...

Înainte în pădure! Prin pădurea deasă, sălbatică, fără drumuri, printre copacii deși, printre tufișuri. Jos într-o prăpastie! Terenul era atât de alunecos, că am putut coborî doar târându-ne pe șezut. Apoi a trebuit să urcăm din nou! În jos a mai mers cumva, dar în sus? De zece ori ne-am avântat, de zece ori am alunecat înapoi. Nicăieri o mână de ortac care ar fi putut oferi un ajutor, fiecare a dus lupta pentru propria viață. Partizanii îi trăgeau în sus pe cei care se zbăteau. Ei nu numai că puteau urca, dar puteau și să stea pe picioare, și puteau ajuta. Mica doctoriță firavă era neobosită.

Sus mijea o lumină slabă. Marginea pădurii! – În sfârșit! Suntem afară!

– Brzo, brzo, – se auzea fără încetare, dar și focuri de armă, de semnalizare, din față. Cei care erau departe în față semnalizau astfel traseul drumului pentru cei ce veneau în urmă. Repede afară din pădure, încă înainte de a se întuneca de tot.

Dar nu am ieșit din pădure. Ne-am întors dinspre lumină și eram din nou în pădurea deasă. Acum abia mai vedeam. Ne tot ziceam: – Ce va fi cu noi? Ce va fi? – Nimic! Ne așezăm aici și așteptăm dimineața. Pe întuneric nici partizanii nu se pot orienta. E o minune și că ziua știu drumul, direcția.

Dar partizanii s-au orientat și pe întuneric. Ne-am desfășurat în șir indian și pășeam strânși aproape unul după altul, cu brațele întinse înainte, atingându-l pe cel ce mergea în fața noastră, căci era deja întuneric beznă. Nu vedeam nimic. Nici propriul braț întins înainte. Doar auzeam. Îi auzeam pe partizanii care treceau iute pe lângă noi și apoi fugeau înapoi. Și focurile de armă de semnalizare. Când de jos, când de sus. De la capul coloanei. Nu știam unde călcăm. Era când alunecos sub noi, când uscat. Când teren rigid, când limbi de pământ atât de înguste, că tălpile picioarelor nu ne încăpeau una lângă alta. Alunecam în dreapta și în stânga, în jos, deasupra unor adâncuri necunoscute. Și ne țineam echilibrul nădușind, cu picioarele tremurând.

Era un marș mortal de înspăimântător, înfricoșător.

– Aveți grijă! Aveți grijă! Prăpastie!

O bufnitură surdă. Cineva a lunecat în prăpastie. Un strigăt ce-ți răscolea creierii. Cine a fost, unde s-a întâmplat, nu se putea ști. Era întuneric beznă. Dar partizanii au știut. Pe pipăite, au coborât alunecând până la el și l-au adus sus. Nu au lăsat pe nimeni să se piardă. Nimeni nu putea rămâne în urmă. Era ordin pentru asta.

În sfârșit am ajuns la capătul limbii de pământ alunecoase. Am pășit din nou mai departe, pe teren uscat și mai lat. Rădăcini, gropi, crengi nu mai constituiau piedici pentru noi. Simțeam piedicile în gamba noastră, bocancii noștri, sau în picioarele noastre goale, rănite. Instinctul de conservare ne croia lungimea, puterea și înălțimea pașilor. Nu se putea să încetăm. Cine rămâne în urmă, piere. Trebuia să ținem ritmul celui din fața noastră, ori puteam, ori nu.

Acest îngrozitor drum prin pădure a durat trei ore și jumătate, acum doar în jos, mereu în jos. De aprins un chibrit ori o lampă, chiar de s-ar fi găsit un asemenea instrument, nu era permis. O

rază de lumină și am fi fost trădați. Sunt cetnici peste tot, cetnicii lui Mihajlović, cei de partea regelui, dușmanii partizanilor lui Tito stau la pândă peste tot în codrii din Serbia.

A răsărit luna. Razele sale au pătruns și prin desișul pădurii și am început să vedem. Am răsuflet ușurați, poate se termină acest marș mortal.

Am ieșit din pădure. Pe câmp neted. Am început să simțim din nou rucsacurile, se lăsau cu greutate mai mare, ne trăgeau umerii, ne forțau inimile, aveam dureri ascuțite în toate organele. Mâinile, picioarele și fața ne erau brăzdate, îmbrăcămintea ruptă, sfâșiată.

Un singur partizan s-a rănit, pe frunte avea o tăietură de la o creangă. Ceilalți nu aveau nimic. Cine știe de câte ori făcuseră drumul ăsta, de patru ani încoace?

Nu ne mai interesa unde este și cât de departe e acel Majdanpek. Era undeva. Ne era indiferent. – Și acest drum se va sfârși odată. Ori ajungem, ori ne prăbușim. Până putem, mergem. Și am putut. Ne priveam prelung. Noi eram așa cu adevărat? Nouă ni se întâmpla asta?

Nouă ni se întâmpla. Am ajuns pe un teren mlăștinos. Am mers mai departe, înainte, pe marginea mlaștinii.

Pârâu. Prin el. Eram din nou uzi learcă.

Doctorița cea mică a înșfăcat sub ochii noștri un ortac înalt de aproape doi metri care se prăbușea din cauza rănilor de la picioare, l-a suit în spinare și l-a trecut pârâu. Apoi s-a întors și l-a dus pe următorul. Și râdea.

Un râu vuind învolburat! Deasupra lui, două grinzi. De trecut și peste ăsta. Sus pe grindă. Se îndoia și se unduia sub noi perechea uriașă de grinzi. Amețeam la înălțime, fără balustradă, fără niciun sprijin. – Doar să nu alunecăm, doar să avem grijă, să nu călcăm pe lângă. Dacă am scăpat până acum, să nu pierim în mormântul de valuri...

Nu a căzut nimeni.

Am ajuns la o șosea. Stâlpi de telegraf. Civilizație. Să pășim în liniște, cu precauție, fără zgomot, șopteau partizanii. Nu se știe dacă nu cumva se pitesc pe aici grupe de fugari nemți.

Am ajuns la Majdanpek la ora două după miezul nopții. Pe drum lumina un bec. Era o comună industrială mare. Ne-au condus în curtea unei fabrici. Și aici luminau vreo două becuri. Erau deja mulți care sosiseră înaintea noastră, noi eram coada coloanei. Se vânzolea mulțimea prin curte în sus și în jos. Ne-am căutat loc de culcare.

Am avut noroc. Supraveghetorul platformei, contra a câte două sute de dinari de fiecare, ne-a lăsat într-un garaj. Era garaj și grajd. Ne-am îngrămădit cu sutele înăuntru, împingându-ne în căutarea unui loc de culcare pe pământ. În sfârșit ne puteam culca. După două zile și două nopți de umblat pe jos fără întrerupere, după foame și umezeală, ne puteam culca.

Pe la trei și jumătate a pornit ploaia. Ciocănea în acoperișul de deasupra capetelor noastre, tot mai tare, mai alarmant. Și tot mai tare și mai alarmant creștea zgomotul de afară. Cei rămași afară cu sutele, urlau. Au spart ușa garajului. Gălăgie, tumult, îmbulzeală și încăierare. Cei mai puternici au rămas înăuntru, cei mai slabi au fost dați afară.

Dimineața a trebuit să părăsim curtea. Am ajuns sus într-un uriaș depozit de cărbune, prin băltoace. Acoperișul era cu porțiuni lipsă, pe alocuri curgea ploaia înăuntru. Ne-am acuiț pe grămada mare de cărbune ud. Am rupt pereții din scânduri și am aprins focuri. Ne uscam pe noi și lucrurile noastre ude learcă. Cine avea ce, a mâncat, cine nu avea, nici nu îndrăznea să ceară. Cine ar fi dat aici și celuilalt? Cel mult dacă se putea face un schimb.

– Răbdare, răbdare, – veneau vestitorii, – aici se vor îngriji de noi. Primim de mâncare și în sfârșit ne repartizează, trebuie să așteptăm până se instalează comandamentul. Să așteptăm până după-amiază, doar încă un pic de răbdare, vor fi de toate, toate se vor aranja.

Aici i-am văzut ultima oară printre noi pe câțiva membri ai gărzii noastre. Șase-opt. Stăteau întinși sau se preumblau printre noi, mai zdrențuiți decât noi, pentru că ceea ce era pe ei nici nu mai avea formă de îmbrăcăminte.

Dimineața a pornit goana după mâncare. Am invadat casele țărănești. Nu se putea obține nimic pentru bani. Doar la schimb, și nu prea mult nici așa. Pentru un pic de mămăligă, pâine de mălai, câțiva cartofi – cine ajungea la niște brânză era printre fericiții norocoși – dădeam ace de cusut, ață, curele de pantaloni, săpun, piepteni, lame de bărbierit și în special lenjerie. Mulți și-au dezbrăcat ultima cămașă pentru o îmbucătură de mâncare și apoi și-au îmbrăcat hainele pline cu păduchi și răpănoase direct peste piele. Mulți și-au dat ultima pătură pentru un pumn de tutun verde. Îl tăiau cu briceagul ori cu foarfeca în șuvițe grosolane, le înfășurau în hârtie igienică și fumau retrași într-un colț, căci ceilalți se uitau cu jind la ei.

Am stat două zile în Majdanpek. Grupurile rămase în urmă s-au adunat cu încetul. Pe la prânz s-a ordonat adunarea. – Ce se întâmplă? Care-i problema?

– Nu e bine! Nemții în retragere au făcut o străpungere nu departe de Majdanpek. Trebuie să plecăm, urgent! Și noi, și comandamentul.

Armele primite de câțiva ortaci în prima zi au fost cerute înapoi. Partizanii au renunțat la serviciile noastre armate. Cei mai mulți dintre noi nu făcuseră armata, mulți eram în vârstă și bolnavi, toți eram epuizați, abătuți și înfomețați. Nu aveau timp să ne instruiască, să se chinuie cu noi. Aveau altă treabă, esențial mai importantă și mai urgentă.

S-a împărțit pâine. Asta a fost prima îmbucătură de mâncare pe care am primit-o de la partizani. Un sfert de kilogram de ceva negru, lipicios și ciudat. A fost o delicatessă. A dispărut în câteva clipe în gurile înfometate.

Nici partizanii nu aveau mai mult, și nici altceva.

Ne-au împărțit în grupe de câte trei-patru sute și ne-au îndreptat către diferite comune. Evident, pentru ca hrănirea și cazarea noastră să fie oarecum rezolvată, până ne pot preda rușilor. Se făcuse seara târziu până grupul nostru de trei sute a pornit. Unde? Nimeni nu știa. Zvonuri. Iarăși. Și aici începeau zvonurile. – Ai auzit?! Un dobitoc zice că mergem înapoi la Jasikovo. Unul începe să răspândească o asemenea ineptie, iar ceilalți spun după el.

Zvonul nu se mai stingea. Se tot întindea, se tot mărea valul: – Mergem înapoi la Jasikovo.

– Nu! Asta e imposibil! Nici partizanii nu pot să creadă așa ceva! Încă o dată drumul ăsta ne va ucide!

Ne-a cuprins o amărăciune de nedescris. Iarăși să îndurăm acel drum de iad, și din nou noaptea!

Înapoi la Jasikovo!

Pe drumul presărat cu stâlpi de telegraf, în jos, prin râul umflat și zgomotos, prin ținuturile mlăștinoase, prin pârâu încălțați și îmbrăcați, pe lângă prăpăstiile din prejma limbii de pământ lunecoase din pădurea întunecată. Pantele, cei doi munți uriași, munții gemeni, apoi din nou râuri, pâraie, imașuri și dealuri.

Am făcut-o.

Și am rezistat și la asta. Și nici măcar nu a răcit vreunul din noi. În zori mulți s-au trântit pe jos. Nu mai puteam, multele brzo și haide deja ne înnebuneau. – De-am fi putut rămâne cu gardienii! – Fericiți cei patru mii de oameni! Primii patru mii, care de atunci or fi demult acasă, în Ungaria...!

Partizanii nu-și pierdeau răbdarea. Ne îndemneau, ne mâneau și nu lăsau pe nimeni în urmă. Mergeam cu toții. Ne chinuia foamea. Rupeam știuleți de porumb și rodeam boabele crude. Sub un păr pădureț ne-am dat pumni, ne-am îmbrâncit pentru o mușcătură din fructele acelea de nemâncat. Am mâncat. Și am mers mai departe. Am ajuns înapoi în Jasikovo la unsprezece înainte de masă.

Ne-au cazat la școală. Aici am petrecut o noapte, dar dis-de-dimineată a trebuit să evacuăm locul. Au adus răniți, partizani răniți în luptele de noaptea trecută. Pentru ei trebuia acel loc.

Avioanele germane zumzăiau încontinuu deasupra noastră. Asigureau retragerea trupelor lor.

A sosit și comandamentul, împreună cu englezii, dar au și plecat mai departe, în satul vecin. Bineînțeles că și noi a trebuit să mergem după ei.

În calea noastră a venit o șaretă, pe care erau o femeie partizan și un ofițer partizan. Femeia partizan era locotenent-colonel, comandantul brigăzii. Ofițerul era adjutantul ei.

Satul următor nu era, într-adevăr, mai departe de trei kilometri. Ne-am odihnit o oră și am mers mai departe. – Unde?

– Pornim, haide!

– Dar unde?

– La Bor!

– La Bor?

Oricât de incredibil ar fi părut, am pornit înapoi la Bor.

Pentru asta ne-au purtat timp de zece zile prin Serbia?

Pentru asta. Partizanii ne-au scăpat de nemții fie aflați în retragere, fie operând străpungeri. Ne-au scăpat interminabilele haide, neîncetatele brzo și partizanii, numeroșii druze, nesecata dragoste frățească și răbdătoare.

Drumul până la Bor, în loc de prevăzutele trei-patru ore, a durat paisprezece ore. Pe teren relativ „ușor”. Vremea era frumoasă, pâraiele prin care trebuia să trecem, mai înguste, pantele mai line și mai puțin alunecoase. La ora opt seara s-a întunecat și până la doisprezece și jumătate, când a răsărit luna, a fost un marș greu. După doisprezece și jumătate, la lumina lunii, mergeam deja pe înălțimile Borului, oprindu-ne uneori pentru un pic de repaus. Era mai ușor decât drumurile de până atunci, ne și obișnuiserăm, eram frânți, dar ne-a ajutat să ne suportăm soarta conștiința faptului că ajungeam la capitolul final al acestui drum făcut ca să scăpăm cu viață: Borul era deja eliberat de către ruși.

În stânga s-a ivit tabăra Berlin...

Faimoasa și înspăimântătoarea tabără Berlin. Acoperișurile barăcilor uriașe pluteau într-o lumină fantomatică. Vedeam doar acoperișurile, restul dispărea în bezna nopții. Era liniște. Fără viață și părăsită. Am pășit cu inimile strânse pe lângă gardul de sârmă ghimpată, pe lângă amintirile îngrozitoare. Abia cu două săptămâni în urmă ne zbăteam aici, așteptând schimbarea soartei noastre. Tabăra răsuna de răcnetele majurului și ale echipei sale. Cu nici două săptămâni în urmă ne mai trezeau din odihna de noapte vaietele ortacilor noștri. A trecut. Barăcile vor mai păstra groaznicele secrete, pentru scurt timp, până le vor demola, și chinurile de timp de un an și jumătate ale celor șase mii de evrei aduși la muncă forțată, amintirea torturilor aducătoare de moarte vor fi absorbite de nesfârșitul Timp.

Orașul dormea. Se apropiau pași cadențați. Era o patrulă rusească. Au trecut pe lângă noi. Asta a fost prima noastră întâlnire cu rușii.

Însoțitorii noștri partizani ne-au condus la cazarea de noapte, în sala mare a unei foste popote ofițerești, iar dimineața și-au luat rămas bun de la noi. Rolul lor se încheiase.

Piața din Bor s-a populat, la fel și străzile din Bor. Cetățeni, femei se grăbeau la treburile lor. În piață înnoptaseră camioane rusești. Porneau și veneau în locul lor altele. Apoi coloane de căruțe, cavaleriști, infanteriști, tunuri, tancuri. Unitățile rusești împânzeau orașul, traversând Borul, mergând mai departe, spre interiorul Serbiei, fără încetare. Împreună cu ei trupele călare și infanteria partizanilor.

Aici erau cei trei sute de inapți pentru marș, care nu putuseră porni cu noi. Aici era și o parte din prizonierii de război italieni, pe care nemții nu putuseră să-i transporte.

Bolnavii fuseseră „ținuți ocupați” de către majur și câțiva gardieni, timp de câteva zile, și într-o dimineață aceștia dispăruseră fără urmă. Fugiseră împreună cu nemții în retragere. Pe ortaci îi preluase unitatea de ariergardă germană. Îi mânaseră pe cei trei sute de bolnavi afară din tabăra Berlin și îi duseseră într-o tabără mai mică. Trebuise să care înăuntru paie. Știau ce înseamnă asta. Binecunoscuta rețetă nemțească. Nemții voiau să le dea foc în tabără. Bieții fugiseră câte unul, prin gardul din spate. Până observaseră nemții, nu mai era niciunul în tabără. Bănuiala li se adeverise. La ieșire stăteau sârbi, cu arme sub haine, pregătiți pentru salvarea lor. Ariergarda germană dăduse foc taberei, la tot ce-i cădea în mână, în primul rând depozitelor de alimente.

Multe sute de vagoane de zahăr, făină, marmeladă și cartofi se mistuieră în flăcări. Cei trei sute trăiseră după aceea cu ce putuseră salva din foc. O parte locuieră la cetățeni, ceilalți în fostele barăci ale ofițerilor nemți.

Ultimul neamț părăsise Borul înainte de masă. Rușii intraseră în aceeași noapte.

S-au adunat curioși în jurul nostru niște ruși.

– Zdravstvuitie, tovarișci!

Zdravstvuitie înseamnă salut, tovarișci e tovarăși.

Ofițerii ruși, între ei un locotenent, au ascultat istoria noastră. Locotenentul era interpretul. Știa un pic nemțește. Ne-au ascultat cu răbdare, apoi au început să examineze stelele de pe noi. Să le frece.

– Dați-le jos! Dați-le jos. De astea nu mai e nicio trebuință! Sunteți oameni liberi!

Desigur, stelele nu puteau fi șterse, dar am promis că la prima ocazie ce se va ivi, le vom face dispărute.

Tovarișci-i ne-au înconjurat cu înțelegere și prietenie.

I-am rugat să ne spună, dacă nu le este greu, măcar schematic, care este situația în Rusia sovietică, cum trăiesc, care e adevărul. Ne-au stat la dispoziție cu amabilitate. Ne-am așezat pe pământ, turcește, și am ascultat expunerea locotenentului. Era expunerea unui om convins și fericit: despre democrație, despre marele țel, adevăr, omenie, egalitate și iubire. Nu există economie capitalistă, dar există realizare personală, bunăstare, fiecare pe măsura hărniciei și cunoștințelor sale. Toată lumea poate avea casă. Chiar și cu douăzeci de camere, dacă poate câștiga atât. Poți avea și mașină, obiecte de valoare, obiecte de artă, dacă ai destui bani pentru astea. Toată lumea are posibilitatea de a învăța, de a se dezvolta. Cei de la studii superioare primesc bursă pe acea perioadă, din care se pot întreține în mod decent. Statul își asumă creșterea și întreținerea copiilor acelor părinți care, din cauza ocupațiilor lor, nu pot face acest lucru. Căsătoriile și divorțurile se fac pe baza unor simple înregistrări. Fiecare se poate căsători de trei ori. Cea de-a treia căsătorie nu se mai poate desface. Nu există muncă de grad inferior. Sunt respectate toate muncile și chiar și salariul minim asigură un trai civilizat. Specula, afacerile sunt sancționate. Fiecare poate să-și practice liber religia, conform conștiinței sale. Nimeni nu se amestecă. În agricultură nu există moșie, capital privat, cum nu este nici în industrie. Se lucrează în colhozuri și nu există agricultor care să dorească reîntoarcerea la epoca nesigură, plină de eforturi chinuitoare ale gospodăriei individuale. Nivelul de trai al agriculturului este nivelul cetățeanului sovietic cu conștiință. Ura de rasă, de naționalitate este o noțiune necunoscută. Este urât un singur lucru: ura. Și nu există limită în iubirea pentru copii. Nu există niciun cetățean sovietic care să nu fie gata de orice sacrificiu pentru copilul său. Programul lor actual este distrugerea fascismului. Singurul care amenințat dezvoltarea liberă a patriei lor. S-a pornit bătălia decisivă pentru eliberarea popoarelor. Ei nu pot fi opriți. Să ne uităm la ei, la soldați. Totul de pe ei e făcut din cele mai bune materiale: îmbrăcămintea, cizmele, echipamentul. Iar peste câteva luni aceste principii vor ajunge și la Berlin...

Ochii locotenentului rus străluciau: Berlin! Țelul, dorința fiecărui rus: să intre în Berlin!

Ne-au mai spus că în rândurile lor nu primesc nici soldați, nici muncitori din alte națiuni. Doar cetățeni sovietici. Noi, evreii maghiari, încă nu putem merge acasă în Ungaria, până ei nu o eliberează. Dar putem merge spre Bulgaria, total eliberată, ori spre România, care, în afară de o mică parte, este și ea liberă.

Seara, când eram deja în pat, s-a deschis ușa camerei noastre și a intrat locotenentul rus și încă un ofițer. Aveau în mâini pâine și un castron mare cu mâncare fiartă, grasă. O aduseseră de la bucătăria lor. Cu fețele radiind, o căraseră nădușind pentru noi.

În aceeași noapte au pornit spre Belgrad. Sper că Pronia cerească i-a ocrotit în luptele lor grele.

Am stat cinci zile în Bor. Ne-am angajat la muncă. Plata pe o zi ne era câte o pâine. Cine lucra în atelierile partizanilor, primea un bon de masă la una din popote. Dar nu era întotdeauna de lucru, și nu pentru toți.

Și efectivele băieților creșteau mereu. De la o zi la alta. Grupurile formate la Majdanpek au ajuns aici, în majoritatea lor. Excepție aceia pe care i-au îndreptat către Kučevo. Perspectiva găsirii de lucru a devenit din ce în ce mai redusă. Erau și excepții, pantofari și brutari, care au găsit locuri de muncă definitive în schimbul asigurării traiului, dar majoritatea duceau lipsuri.

– Trebuie să plecăm! Mai departe. Afară din Serbia. Zilnic se formau grupe de câte zece-cincisprezece care, fie pe jos, fie cu camioane rusești, se îndreptau ori către Bulgaria eliberată, ori către România. Zilnic treceau dincolo camioane rusești, pe acestea se străduiau băieții să se cațere.

Trebuia să facem rost de ceva merinde de drum. Se mai găsea câte o verighetă, ori o pătură.

Trebuia să facem rost de untură. Conserve de untură. Asta era cel mai rentabil. La nevoie, se poate trăi zile întregi cu pâine și untură. Pâine am primit dintr-un camion rusesc. Dădeau bucuroși și amabili oricui cerea.

Zdravstvuitie, tovarișci!

Unul din ortaci ar avea, se zicea, untură de vânzare. Lucra la brutărie. L-am căutat. Era „fin”. Fin Sighetu Marmației³⁰.

- Ai într-adevăr conserve de untură?
- De ce să n-am.
- Cât ceri pe ele?
- Chit tu dei pe ei?
- Tu ești vânzătorul, spune tu prețul.
- Tu spui chit tu dei pe ei!
- Opt sute de dinari, bine?

³⁰ Evreii din Maramureș aveau limba maternă idiș și nu vorbeau bine ungurește. Pentru că ziceau în idiș că sunt *fin Maromoroș* (din Maramureș), cei din Ungaria îi porecleau *fin-i*. (n. tr.)

- Aia puțin.
- O mie de dinari. Ajunge?
- Ajunge.
- Atunci dă-mi.
- Nu este la mine. Aduc pe ei diseară.

Seara nu le-a adus. El a venit, dar nu avea la el conservele de untură. A spus că de abia acum merge acasă. Revine peste o jumătate de oră, și atunci eventual le aduce.

- Cum adică eventual?
- Pei dache tu nu vrei aștepta, nu musai.

A venit într-adevăr peste jumătate de oră, dar nu le-a adus.

- De ce mă prostești?! Ai sau nu?
- De ce n-aș avea?
- Păi dacă ai, adu-le!
- Mai văd eu.

– Cum adică mai vezi tu?! Mă duci cu vorba, mă faci să te aștept ore întregi, și acum spui că mai vezi tu! Greșești, prietene, dacă crezi că poți ocoli răspunsul direct și hotărât! Mi le dai sau nu?! Răspunde scurt: da sau nu?! Altfel iau din altă parte!

- No, bine! Dache tu crezi che poți lua și din altă parte... du-te și ia.

A doua zi l-am văzut pe fin cum se tocmea pentru o conservă de untură. Nu voia în ruptul capului să dea mai mult de șase sute de dinari pe ea. Spunea că s-a interesat cu o zi înainte asupra prețurilor, cu atât se dădea peste tot.

Pe camioane rusești sau pe jos, care cum îi era norocul, am ajuns la Negotin, ultimul oraș sârbesc mai mare. Aici, comandamentele partizanilor și cele rusești ne-au întocmit acte justificative și a doua zi am ajuns la Dunăre! La Dunărea care venea din Pesta. Trebuia doar să mergem în sus de-a lungul ei, chiar pe lângă ea, și ajungeam acasă...

Dunărea era plină cu epave, cu coșurile vaselor scufundate ieșind din apă, porturi distruse, iar pe drum mășăluia în coloane lungi, interminabile, armata rusească.

Pe drum ne-am întâlnit cu Lali Szántó, unul din acei doi ortaci care în vară, înainte de revenirea din permisie a majurului, evadaseră la partizani. Participase la multe lupte, fusese și rănit. Și participase și la interogatoriul celor patruzeci de gardieni ai noștri. Pe câțiva i-au eliberat, pe câțiva i-au dus la muncă silnică. Locotenentul major, cel care îi lăsase să fugă din tabăra sa pe cei o sută optzeci de ortaci, și micul nostru plutonier, care cenzurase o jumătate de noapte scrisorile noastre, numai ca noi să ajungem să le citim, au rămas în viață. Pe majoritatea i-au executat. Și pe locotenentul nostru. Cel pentru care nevestele noastre erau Záli, din strada Dob și din strada Rombach.

Soarta majurului o știa și el din povestirile partizanilor. Ziceau că îl capturaseră împreună cu grupul său de cinci nemți, că majurul îi implora în genunchi să fie lăsat să-și mai vadă o dată nevasta și copiii, că doar n-a fost om rău. Ziceau că nu i-a fost dat să scape și că l-au ars de viu.

După cum s-a aflat mai târziu, de fapt plutonierul major a fost prins după șase luni, la Szeged, de către autoritățile ungare.

Despre lent-colonel circulau vești contradictorii. După unii ar fi fugit cu avionul, după alții ar fi fost și el prins, dezbrăcat, dus în Bor în izmene și desculț, și executat. În niciun caz nu plecase din Bor călare domnul Marányi. Lecțiile de echitație ale majurului se irosiseră în van.

La Kladovo, vizavi cu Turnu-Severin, rușii ne-au trecut Dunărea cu vaporul. Am înnoptat la Turnu-Severin și a doua zi, pe calea ferată, parțial cu marfare rusești, parțial cu trenuri personale, am plecat către Timișoara.

La Timișoara deja se știa de noi. Ne-am prezentat la comunitatea evreilor. Ne-au primit cu un mic dejun îmbelșugat. Apoi după câteva minute am primit o adeverință de refugiat, un ajutor bănesc și o adresă, aceea a familiei evreiești frățești care își asuma întreținerea noastră.

După douăzeci și patru de ore, îmbăiați, dezinfecțați, îmbrăcați cu alte haine din creștet până în tălpi, eram ca prin farmec transformați din nou în oameni, prin iubirea ocrotitoare a evreimii timișorene. Săptămâni la rând s-au revărsat grupele din Bor, iar Timișoara le primea. Neostenit și cu ineputabil spirit de sacrificiu.

Evreimea americană a trimis sume enorme la București pentru ajutorarea evreilor europeni rămași încă în viață. În Timișoara, acțiunile de ajutorare le desfășura Organizația Socialistă de Stânga „Ichud”. Ne dădeau bani de buzunar, iar celor care nu mai ajunseseră să primească din ajutoarele de la persoane private din Timișoara, le dădeau haine și hrană.

Ne întâlneam zilnic cu domni bine îmbrăcați și bine hrăniți. – Servus! – Cine-i ăsta? – Nu-l cunoști? Și ăsta e un ortac din Bor.

Familii din Timișoara se întâlneau și discutau despre noi. – Băiatul nostru din Bor tușește de zile întregi, astăzi îl duc la doctor. – Al nostru, tot din Bor, a primit de la soțul meu un costum, dar pantalonii îi sunt strâmți, neapărat trebuie să-i fac rost de alții. – Băiatul nostru e atât de trist, că abia de i se mai aude glasul. – O să-și revină.

Cea mai mare parte a ortacilor din Bor a ajuns la Timișoara. Unele grupuri au rămas în Bulgaria, unele la București și, în diferite zone din Ardeal, aceia a căror regiune natală se eliberase deja. Săptămâni la rând au tot venit refugiați. Nu doar din Bor, ci și din Ungaria, din detașamente de muncă, cei care reușiseră să evadeze ori pe care îi eliberase armata rusă. Din cei de la Bor lipseau circa trei sute. Aceia care din Majdanpek fuseseră dirijați către Kučevo. La Kučevo, nemții în retragere făcuseră o străpungere.

Câțiva căzuseră în lupte. Partizanii se retrăseseră din fața forțelor superioare. Fuseseră unii care plecaseră cu ei, alții se ascuseseră în munți și, după peregrinări îndelungate, luaseră din nou legătura cu partizanii. Și mai erau unii pe care nemții îi duseseră cu ei. Aceștia fuseseră luați prizonieri de către ruși la Belgrad, împreună cu nemții, iar rușii le aplicaseră la circa optzeci din ei același tratament ca și prizonierilor nemți. Îi dezbrăcaseră și se zvonea că urma să-i trimită în

Siberia. Poate reușeau să se legitimeze, cu toate că era greu, pentru că îi prinseseră împreună cu nemții. Din punctul de vedere al rușilor și al sârbilor, le-ar fi stat în putință ori să evadeze alături de ceilalți, ori să se retragă.

Și aici am aflat de soarta celor patru mii de ortaci, primul transport, soarta celor atât de invidiați patru mii de oameni porniți spre casă.

În marș forțat, au juns în trei zile din Bor la Petrovac. Aici li s-a promis că vor fi duși cu vagoane. La Petrovac nu erau vagoane. Li s-a promis atunci că vor fi vagoane la Požarevac și că se va distribui hrană, mâncare caldă.

După încă două zile de marș au sosit la Požarevac, însă nici aici nu-i așteptau vagoane. Mâncarea caldă era o gamelă de zeamă de secară, hrana distribuită consta dintr-o bucată de pâine. Și mulțimea obosită, înfometată, a fost urnită și dirijată spre Belgrad.

Au mers în ordine strânsă prin Belgrad, între zidurile formate de populația sârbă pe trotuare. Aceasta îi năpădea cu alimente, țigări. Gestapoul împrăștia populația cu paturi de pușcă. Fără niciun efect. Riscându-și viețile, se apropiau iarăși și iarăși de coloana celor patru mii de evrei și le predau darurile lor, găște fripte întregi, pâini, zahăr, prăjituri. Populația sârbă se pregătise să-i primească pe băieți. În ciuda tuturor eforturilor Gestapoului, fiecărui băiat i-au revenit câteva bunătăți, și ochii niciunui nu au rămas uscați. Plângeau. Populația striga urale, îi îmbărbăta, Gestapoul lovea cu patul puștii.

Apoi i-au dus în Zemun și i-au așezat într-un lagăr. După câteva zile au pornit din nou la drum, însă trei ortaci, presimțind ceva rău, au rămas în urmă. S-au ascuns. Pe atunci stăpânirea fascistă era încă în putere, de evadare nici nu putea fi vorba. Pe cei trei băieți i-au descoperit ustașii³¹ și i-au predat Gestapoului. Au fost duși la Belgrad, în închisoarea Gestapoului, în Banjica, școala militară sârbească de odinioară. Aici îi aduna Gestapoul pe prizonierii săi sortiți execuției, ruși, italieni, greci și evrei. Zilnic executau câte zece-doisprezece dintre ei. Într-o regie fantomatică, totdeauna la miezul nopții, intrau în celulele condamnaților la moarte și dădeau citire numelor celor ce urmau să fie executați. Era cel mai groaznic joc al sorții care fusese regizat vreodată. Prizonierii își trăgeau păturile peste cap, ca să nu vadă și să nu audă nimic, iar cei rămași răsufiau ușurați când zbirii cu victimele strigate pășeau afară pe ușa celulei. Câștigau o zi de viață.

Iar a doua zi totul începea din nou. Și a treia zi, și a patra zi. Se blazaseră. Deja nu le mai era frică, nu mai gândeau, nu mai simțeau... Când în a cincea zi nu a mai avut loc vizita de la miezul nopții, nu le-a venit să creadă. Au pândit până în zori cu inima strânsă deschiderea ușii, cei aproape cincizeci de oameni care mai rămăseseră, iar dimineața au aflat că au scăpat. La presiunea amenințătoare a apropierii armatei rusești și a celei iugoslave, Gestapoul spălase putina din Belgrad, rămânând numai Wehrmachtul.

Polițiștii guvernului colaboraționist au fost cei care i-au eliberat pe morții vii. Pe István Brandt, din detașamentul de muncă de la Bor, împreună cu ortacii lui. Li s-au întocmit acte de identitate, ca nu cumva Wehrmachtul german să-i prindă din nou. S-au ascuns timp de două săptămâni prin Belgrad, au stat în locuințe părăsite.

³¹ Membri înarmați ai partidului fascist colaboraționist la putere în Croația (n. tr.).

Belgrădenii nu mai văzuseră de patru ani evrei. Acești trei băieți au fost primii. Din evreii belgrădenii, sârbii putuseră salva doar câțiva. Pe unul, pe care îl zidiseră într-o încăpere, îl hrăniseră timp de trei ani și jumătate printr-o deschizătură ascunsă. Pe un rabin îl ascuseseră într-o criptă. O familie de patru persoane fusese ascunsă în munți mai întâi de cetnici, apoi de partizanii lui Tito. Din treisprezece mii de evrei belgădeni s-au întors cinci sute, care reușiseră să fugă din calea nemților, și poate mai erau alți cinci sute pe care îi așteptau să revină. Pe toți ceilalți îi omorâseră nemții. Din aprilie până în decembrie 1941 îi ținuseră la Zemun, în lagăr, în condiții îngrozitoare. Mare parte din ei pierise încă acolo, de foame, de bătaie, sau urcați în mașini în care erau gazați pe drum, după cum s-a constatat la exhumarea lor. Evrei, intelectuali greci, sârbi și bulgari. Pe cei rămași în viață îi duseseră în Polonia în lagărul Majdanek. Ce soartă au avut, este în afara oricărui dubiu.

Averile, imobilele evreilor din Belgrad, sârbii le-au adunat și le-au păstrat în totalitate. Evreii reveniți au fost despăgubiți imediat și în întregime.

István Brandt și cei doi ortaci ai săi, în cele două săptămâni din Belgrad, au fost ascunși și hrăniți de către populația sârbească, când, într-o dimineață, a început asediul Belgradului. Se auzeau rafale de arme automate germane. Partizanii au pătruns în oraș. După un scurt schimb de focuri, armele nemților de pe străzi au ajuns în posesia partizanilor. S-au mai retras nemți în clădiri și se apărau de acolo.

Cei trei băieți își schimbau în fiecare noapte sălașul. Au fost răsfățații soartei. În două rânduri nemții au aruncat în aer chiar sălașurile ocupate de băieți cu o noapte în urmă. A durat o săptămână până a fost curățat de nemți tot orașul.

Soții evreice ale unor funcționari publici sârbi și un fost președinte al comunității evreilor, care fusese ascuns într-o locuință de pe strada Terazije (strada principală), au fondat din nou comunitatea evreilor din Belgrad. În birouri lucrau soții sârbi, iar femeile au organizat o cantină mare și îi primeau pe refugiați cu bani, haine. Bolnavilor, răniților le asigurau îngrijirea în spitale.

La Belgrad se folosea de-acum munca prizonierilor nemți. Erau aproape în pielea goală. Un sac înfășurat în jurul șoldului era singura lor îmbrăcăminte. Într-o zi, cei trei băieți stăteau în spatele a doi prizonieri și le urmăreau munca. Li s-au adresat niște sârbi: – Duceți-vă cu o sută de pași mai sus, acolo puteți vedea mai mulți prizonieri nemți...

Vești triste. Circa două mii de oameni au ajuns la localitatea bănățeană Crvenka și o mie două sute de oameni la Bonyhád, peste Dunăre. Opt sute de oameni au rămas în urmă pe drum, o parte în Serbia, restul pe teritoriu ungar. Au fugit. Au fugit din fața gardienilor unguri, pentru că și cea mai ușoară pedeapsă era bătaia. Pe cei „mai vinovați”, care rămâneau mai în urmă, ori ieșeau din rând, ori se duceau să-și facă nevoile în porumbiște, îi împușcau pe loc.

La Crvenka, gardienii au amplasat două mii de oameni în fabrica de cărămidă și i-au predat SS-ului. Noaptea SS-iștii i-au scos în grupuri de câte douăzeci din fabrică și la marginea gropilor de lut i-au împușcat din spate la grămadă. O asemenea execuție a unui grup de douăzeci necesita 3-4 minute. Din groapa comună, dintre cadavrele ortacilor, s-a cățărat afară un supraviețuitor, grav

rănit, Béla Dászkál³². Dimineața, când SS-ul se retrăsese deja, a reușit să se târască până la un teritoriu ocupat de partizani, care l-au ajutat să ajungă la Timișoara. Fusese grav rănit prin împușcare în maxilar. A fost operat la un spital din Timișoara. Din măcelul de la Crvenka au scăpat încă unul sau doi ortaci, în întuneric, sub aripa ocrotitoare a nopții.

Cei o mie două sute ajunși la Bonyhád au fost duși în 17 octombrie, sub pretextul „demobilizării”, pe câmpul din apropiere și tot aici au fost mânați, sub același pretext, o mie cinci sute de soldați unguri care nu voiseră să depună jurământ de credință lui Szálasi³³. Unul din ortaci, László Varga, a presimțit realitatea. A început să fugă. Au tras după el, dar din fericire nu l-au nimerit. A găsit refugiu la o familie de maghiari. După doar o jumătate de oră a pornit răpăiala armelor automate pe câmpul de lângă Bonyhád. De pe movilele din jur, SS-iștii i-au ucis pe cei o mie două sute de evrei din detașamentele de muncă și pe cei o mie cinci sute de militari unguri. Familia maghiară l-a predat pe ortacul fugar sârbilor, iar aceștia l-au ajutat și pe el să ajungă la Timișoara.

Și noi pe ei îi invidiaserăm, iar acum ne durea inima pentru soarta lor tragică, îngrozitoare.

Veștile triste erau confirmate de noi refugiați, noi martori oculari, ori oameni care auziseră de asemenea întâmplări.

Ne-am adus aminte că toțiștii ne spusese dinainte că vom ajunge în Bácska...

Ne-am întâlnit zilele trecute cu domnul Redactor. Se îngrășase. Se plângea și acum. Aici sunt atât de multe suplimente, că nici el nu le poate mânca. Și ne-am întâlnit și cu micul Lacika. El ne-a spus că tânărul ortac al nostru care fusese lovit la cap de un vagonet, a mers în Bulgaria. Cu Majrés ne-am întâlnit ultima oară la Negotin...

Și alții erau aici în mare parte. Au încetat funcțiile, privilegiile, au încetat și dușmăniile. Au suferit cu noi, au pierit cu noi și au scăpat cu noi. Au fost ortaci, au rămas ortaci. Micul intermezzo cu disensiunile dintre noi trebuia uitat. De îngrijirea lor se ocupau parohiile și familiile creștine din Timișoara, cu aceeași dragoste ca și evreii de galbeni.

Nenea Sáni, cărăușul, din Serbia a ajuns direct la Szeged.

Szeged se eliberase deja atunci când am ajuns noi la Timișoara. Ne-au parvenit veștile din Ungaria despre distrugerile din orașe. În retragerea lor, nemții luau cu ei tot ce se putea mișca. Animale, materii prime, orice fel de mărfuri industriale, dotări pentru locuințe.

Când porniserăm din Bor, credeam că doar vom trece prin România, că până atunci Budapesta va fi eliberată.

Nu luaserăm în calcul preluarea puterii de către Szálasi.

La Timișoara treceau săptămânile una după alta, iar nemții împreună cu crucile cu săgeți condamnaseră Budapesta la pieire...

³² Tatăl lui Paul Daszkal, traducătorul acestei cărți (n. tr.).

³³ Șeful partidului de extremă dreaptă al crucilor cu săgeți, colaborator al Germaniei naziste, ajuns prim-ministru în noiembrie 1944 (n. tr.).

Ne împărțeam locurile de cazare cu soldați ruși. La Timișoara era criză de locuințe. Rușii erau încrezători, ne încurajau, ne insuflau speranțe.

Gazdele noastre ne rețineau, căutau să ne convingă să așteptăm, să nu pornim până Budapesta nu se eliberează. Dar noi nu mai rezistam nervos.

Zvonurile cu duiumul din Ungaria ne umpleau creierele, iar noi ne temeam deja foarte tare de zvonuri...

Orice binefacere și orice ospitalitate ne făcea să ne simțim penibil. Ne durea. Cu toate că ni le ofereau cu atâta dragoste, naturalețe, ca și cum le-ar fi dat propriilor lor copii. Și totuși înghițeam cu greu fiecare îmbucătură. Acestea ne mâhneau, ne chinuiau. Eram mâhniți și ne chinuia când găzdărița dădea dispoziție slujnicei să nu pună multă albăstreală în apa de spălat, iar în acest timp soțiile noastre poate nici nu mai erau printre cei vii. Când găzdărița spunea că trebuie scoase de la naftalină căciulile de iarnă și cojoacele, mamele noastre, soțiile noastre poate chiar atunci erau târate în ghetoul din Pesta. Când îi spunea fetei să nu pună prea multe lemne mărunte pe foc, că nu prea mai sunt în pivniță, ale noastre poate chiar atunci degerau în pivnițele caselor bombardate din Budapesta. Nu puteam vorbi despre asta! Nu puteam spune că și mamele noastre s-au îngrijit de albăstreală, de căciulile de iarnă și de lemne, și asta nu suportam!

Și nu le puteam spune celor din Timișoara, care propovăduiau să se termine odată cu ura, nu le puteam spune că nu puteam să ne împăcăm...! Voiam să mergem acasă. Deja plecau zilnic câțiva. Înainte. În Ungaria. La Szeged, Kecskemét, Cegléd, mai aproape de Pesta, mai aproape, pe urmele armatei roșii.

Nu mai putea fi cumpătate, chibzuință.

Plecăm.

Trenul ne duce până la Cenad. Autoritățile române sunt curtenitoare, amabile, înțeleghătoare și ne ajută.

De la Cenad trecem Mureșul pe podul aruncat în aer. Porțiunea lipsă a podului este completată cu scări culcate deasupra apei. Trecem cu chiu cu vai.

Ajungem la Apátfalva. În Ungaria.

La capul podului, în gheretă, un bătrân maghiar, fără un picior. Invalid din primul război mondial. Cerem un pahar cu apă și gonim mai departe. Trecem prin Apátfalva, până la gară.

Comună pustie. Pe strada principală, lungă de un kilometru, se preumblă doar câteva femei. Vedem doar doi bărbați.

Unde sunt oamenii?

S-au refugiat. Din calea rușilor.

Din calea rușilor? Încă nu înțelegem. Nu înțelegem de ce trebuie să se refugieze cineva din calea rușilor.

La gară, câteva femei, câțiva traficanți de alimente. Ne avertizează să avem grijă, dacă aducem alimente, căci ne poate controla miliția civilă.

Trenul ne duce la Makó.

Marele oraș este pustiu. Câteva femei și câțiva bătrâni. Cei câțiva tineri cu brasarde roșii sunt din miliția civilă. Nu ne controlează. Nici nu le trece prin cap. Se vede pe noi cine suntem.

Unde sunt oamenii?

S-au refugiat. Din calea rușilor.

Din calea rușilor? Ce naiba e asta...?

Da, – povestesc femeile plângând. – S-a refugiat majoritatea populației. Victime ale propagandei germane. Mulți s-au și sinucis. Pentru că propaganda germană le-a vârat în cap oamenilor de ani de zile că rușiiucid și incendiază.

Și ce fac rușii de fapt?

Fac ordine și dau de mâncare celor înfometăți, și îi copleșesc pe copii cu de toate. Iar unde primesc găzduire, acolo plătesc cu combustibil, hrană și iubire...

Aspectul orașului nu arată ca după război. Vâltoarea a ocolit Makó. Cu atât mai puțin urgia crucilor cu săgeți. Locuințele evreiești sunt jefuite toate, fără excepție. Nici mobilele nu au fost lăsate în ele. Locuințe goale, încuiate, case goale. În unele, țigani. Unde sunt numeroasele mobile, lucrurile?

Un răspuns direct nu prea primim. Se găesc și din aceia care dau vina pe ruși. Apoi încetul cu încetul aflăm întreaga tragedie petrecută nu demult.

Încă din luna mai, în a doua lună după ocupația germană, i-au adunat pe evrei și i-au închis în ghetou. Pe toți, fără excepție. Din ghetou i-au dus la Szeged și acolo i-au băgat în vagoane. Optzeci într-un vagon. Garnitura au dirijat-o spre Košice. Încotro i-au dus de acolo, nimeni nu știe. Dar până au ajuns la Košice, erau deja douăzeci-douăzeci și cinci de morți în câte un vagon. Striviți, bătrâni cu infarct cardiac, și mulți au înnebunit.

Acțiunea a fost efectuată de jandarmi unguri.

Iar populația nu a putut salva pe nimeni.

Gazda noastră, femeie creștină, a ascuns doi copilași evrei în tufișurile din grădina sa. Vecina ei, femeie de la crucile cu săgeți, a denunțat-o. A trebuit și ea să fugă, căci ar fi internat-o.

Iar locuințele rămase goale, casele goale, au fost jefuite.

De cine?

De către gloată.

Ni se șoptește că dacă ne-am uita în jur mai cu atenție, am găsi unele lucruri. La Makó s-au întors circa 90 de bărbați evrei care fuseseră în detașamente de muncă și reușiseră să evadeze.

Iar cei nouăzeci de bărbați evrei se învârt de colo-colo prin oraș, fără familie, fără soții, fără copii, fără părinți. În chirie. Nu se pot dezmetici.

În Makó nu este nicio femeie evreică. Dintre deportați nu s-a întors nimeni.

– Nici pe dumneavoastră nu am mai contat, – spune o voce sinceră. – Nu ne-am fi gândit că vreunul s-ar putea întoarce...

– Dar totuși, cum s-a întâmplat târârea în ghetou și jefuirea, povestiți-ne!

– N-am prea fost atenți la asta. Ne pare foarte rău de ei. Eu tocmai mă uitam întâmplător pe fereastră, când am văzut că erau jefuite hainele lui Bözsike din vecini. Ce fel de haine erau acelea, eu nu știu. Am auzit că au rămas ceva mobile acolo, într-una din camere.

A auzit bine. A auzit foarte exact. Bözsike din vecini era soția unui ortac. Fiica unui fost funcționar public evreu. În casa lor au demolat până și zidul de cărămidă al verandei. Iar într-una din camere erau într-adevăr adunate câteva mobile goale. Le-au uitat acolo. Gloata.

La prefectura județului s-a primit o cămăruță pentru biroul de asistență a evreilor. Un avocat evreu scăpat de la muncă forțată, om tânăr, încearcă să organizeze ajutorarea celor nouăzeci de evrei întorși acasă din detașamentele de muncă. Le obține lemne de foc de la primărie, încearcă să adune la un loc rămășițele bunurilor evreiești, și a luat și el legătura cu acțiunea de ajutorare americană de la București. Cu Jointul. Au alcătuit o cantină. Se prepară mâncare gustoasă la prânz și la cină pentru refugiați și au asigurat loc de dormit pentru cei fără cămin. Scoate fotografiile din buzunar, și scrisori. De la ai săi, care au fost deportați.

Și îi așteaptă să vină înapoi...

Am petrecut o zi în acest oraș trist.

Trenul ne duce la Szeged.

Exact aceeași imagine ca la Makó.

Cei din Szeged povestesc că la Pesta nemții au lipit afișe cu piața Széchényi din Szeged, cu oameni spânzurați de către „roșii”. Donausender³⁴ transmite zilnic povești de groază despre Szeged. Că i-au alungat pe copii din școală și i-au gonit în Tisa. Că au tuns la zero bărbați și femei, le-au vopsit capetele în roșu și le-au aplicat câte o ștampilă. Că femeile trebuie să poarte la rever niște numere.

Locuitorii din Szeged pot acum vedea față în față propaganda „aliatului” german. Acum pot să se îngrozească văzând în ce a fost băgată țara. Cu trei luni în urmă mai dădeau și ei crezare acestor știri. Iar cu două sute de kilometri mai încolo, acolo unde se dau acum lupte, încă și acum mai crede lumea...

– Rușii ăștia sunt oameni foarte delicați, amabili, – povestesc nenorociții. – Fac tot ce li se cere. Și sunt ca niște copii! Se pot bucura și de cel mai neînsemnat mărunțiș. Și cât de mult adoră copiii! Încă nu am văzut rus să treacă pe lângă un copil și să nu se aplece către el, să nu-l mângâie, să nu aibă un cuvânt-două adresate cu gingășie.

La Szeged s-au strâns circa o mie cinci sute de oameni din detașamentele de muncă. Biroul american de ajutorare funcționează. Îi ajută cu bani, cu masa de prânz pe evreii chinuiți, umiliți, jefuiți. Sosesc din toate regiunile țării, și dinspre România, și dinspre Iugoslavia, și din jurul Pestei.

³⁴ Post de radio nazist din Viena (n. tr.).

Pe străzile din Szeged sunt strânși oameni pentru muncă obștească. Milițieni cu brasarde roșii îi prind pe oameni, pentru că rușii au nevoie de lucrători la podul militar peste Tisa. Străzile sunt pustii. Populația nu îndrăznește să iasă pe stradă, nu-și rezolvă nici cele mai stringente probleme. Nu există rânduială. Cine este prins o dată, este dus la lucru de șapte ori pe săptămână.

Celor scăpați din detașamentele de muncă li se acordă din partea primarului o scutire de la munca obștească pe două săptămâni, ni se întocmesc adeverințe în limbile rusă și maghiară. Dar tinerii milițieni nu le iau în considerare. Dacă vreun evreu întors din detașamentele de muncă se nimerește în cârligul lor, este dus cu precădere la grupele de muncă obștească. Dacă de pe străzi nu se strânge efectivul necesar prevăzut de ruși, cutreieră casele.

– Este vreun evreu aici?

Dacă este, îl scot afară. Și nu o dată schimbă priviri cu subînțeleș cu cei ai casei. Cu aceia care încă mai așteaptă revenirea nemților. Care ar avea nevoie de un mic ajutor nemțesc ca să ascundă ceea ce au făcut.

Suntem legitimați de doi milițieni înarmați. Politicos. Ne verifică actele, apoi, tocmai când vor să plece, ne sare în față un funcționar de la primărie, în haine civile, și se răstește la unul din ortaci.

– Legitimează-te! Ce cauți aici? De unde vii?!

Și nu-l lasă să spună nimic. Nu are răbdare, în marele lui avânt, să aștepte până ortacul nostru își scoate documentele abia verificate și puse în buzunar. Zbiară.

– De unde ai venit?! Te întreb de unde ai venit? Și câți bani ai?! Că pe mine și asta mă interesează! Și de asta sunt curios! Ce crezi?! Pentru că ai fost în detașament de muncă, acum poți să colinzi pe străzi fără a munci?! Și eu am fost cincizeci și două de luni militar. Până duminică la ora unsprezece părăsești orașul! Ai înțeles?!

Ortacul nostru, Ferencz Somosi, profesor de matematică și fizică, nu-și poate reveni din uimire. Funcționarul în civil a zbughit-o.

Cei doi milițieni au ascultat totul fără a scoate un cuvânt. Apoi pleacă discret.

Crucile cu săgeți s-au ascuns pe după brasarde roșii. Și încă în număr mare.

Mergem și noi la munca obștească. Sunt printre noi și unii care au fost și în ultimele trei zile. Lucrează cu noi și niște liceeni sub supravegherea unor preoți catolici. Într-o seară, târziu, când mergem agale către casă, murdari, obosiți, în fața noastră merg trei elevi, întorcându-se tot de la muncă.

– Prietene! – zice unul râzând, – când te gândești că râdeam de evrei...

Apoi tace, auzind pașii noștri în spatele lui.

Otrava fascistă a pătruns adânc.

Într-una din zile, munca este îndrumată de câțiva muncitori mai în vârstă de la calea ferată. La ora cinci ne trimit acasă:

– Mergeți acasă, domnilor, poate sunteți oboșiți. Ați suferit deja destul.

Cei mai în vârstă sunt în general mai amabili și mai omenoși. Ei înțeleg ce s-a întâmplat în această țară. La primărie, la poliție, la oficialități se străduiesc să fie politicoși și curtenitori. Doar ici-colo se află câte o căutătură încăpățânată, care maschează niște secrete. Secrete despre deportarea familiilor noastre, uciderea părinților și copiilor noștri, jefuirea caselor, a bunurilor noastre. Despre lipsirea de patrie pe care am suferit-o, despre distrugerea patriei noastre.

Apoi, peste câteva zile încetează și prinderea cu arcanul a oamenilor de pe stradă. Apare un comunicat: „Ordin de mobilizare”. Fiecare persoană de vârstă potrivită este luată în evidență și repartizată la anumite locuri de muncă obștească.

Străzile se repopulează, fețele sunt mai senine, toată lumea merge cu bucurie și dăruire în ziua stabilită la podul peste Tisa.

Încet-încet, se trezește orașul, țara. Mai sunt multe de făcut. Enorm de multe. Cel mai important este să avem grijă cui îi dăm armă în mână.

În Iugoslavia au fost deja izolate elementele fasciste. Sunt duse la muncă forțată. În România decurge încetul cu încetul procesul de epurare.

În Iugoslavia s-a reușit acest lucru, cu toate că nu se cer grămezi de adevăruri.

La Szeged încă trebuie să se completeze hârtii kilometrice pentru înregistrare. Trece o dimineață întregă până reușim să completăm un formular. La Szeged încă se adună în cantități mari evidențele birocratice.

La ruși și la sârbi nu este birocrație. Pot învinge și să mențină ordinea și fără scripte.

Patrulele rusești cer rar acte. Dimpotrivă. Dacă încercăm să scoatem actele, ne fac semn dezaprobatori. Pentru ei este mai important să ni se uite în ochi și să schimbe cu noi câteva vorbe.

Ne întâlnim cu un prieten de-al nostru din Pesta, dr. Polgár. A scăpat. La Jászberény l-au găsit inapt. În data de 2 iunie i-au băgat în vagoane pe inapți și pe cei scutiți. Înainte de Hatvan, Gestapoul i-a dat jos din tren și i-a împușcat la grămadă...

Se adevăresc știrile de groază din Bor. Știrile de groază din vară.

Dr. Polgár a fost unul dintre pușinii care au reușit să se ascundă.

Patru cincimi din Budapesta sunt deja eliberate... E doar o chestiune de zile, poate de ore, și putem merge. Suntem înaintea ultimului act al calvarului nostru de opt luni de zile...

La voi ne gândim, dragi prieteni de suferință, ale căror vieți au fost stinse de mâinile călăilor din Bor, care ați căzut în luptele din Serbia, care v-ați găsit groaznicul sfârșit în gropile comune de la Crvenka și Bonyhád, și la voi, cei cu sutele de mii și milioane, pe care v-a ucis barbaria hitleristă, aliată cu mercenari bine plătiți și ciraci transformați în bestii de mirosul de sânge. La voi ne gândim și vă vedem aievea fețele suferinde și mărturia de sânge a martiriului vostru.

Până acum am aruncat cu pâine în cel care a aruncat cu pietre în noi. Cel care a propovăduit aceasta era din neamul nostru.

Suntem un neam ciudat, un popor ciudat. Știm să iertăm vinovaților.
Așa facem de mii de ani. Nu este prima și, ne temem, nici ultima dată.